

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Aysel Hüsüzadə Əkbər qızı

“Ədalət və İnkişaf partiyası dövründə Türkiyənin İran siyasəti”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060213-Beynəlxalq münasibətlər

İxtisaslaşma: "Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya"

Elmi rəhbər:

S.e.f.d. Nazim Cəfərov

Magistr proqramının rəhbəri:

İ.e.n.,dos. Ə.A.İsmayılzadə

Kafedra müdiri: Prof., i.e.d. Y.A.Kəlbiyev

BAKI - 2018

M ü n d ə r i c a t

Giriş.....	3
 I Fəsil. Türkiyə -İran münasibətlərinin ümumi tarixi	
1.1 Soyuq müharibədən əvvəl Türkiyə-İran münasibətləri.....	7
1.2 Soyuq müharibə dövründə Türkiyə-İran münasibətləri.....	21
1.3 Soyuq müharibədən sonra Türkiyə-İran münasibətləri (1991-2002).....	26
 II Fəsil. Ədalət və İnkişaf partiyası dövründə Türkiyə-İran münasibətləri	
2.1 Türkiyə xarici siyasətinə ümumi baxış.....	34
2.2 Ədalət və İnkişaf Partiyasının ümumi xarici siyasət anlayışı.....	45
2.3 Ədalət və İnkişaf Partiyasının ümumi xarici siyasət anlayışında İran.....	51
 III Fəsil. Ədalət və İnkişaf partiyası dövründə Türkiyə-İran münasibətlərinin əsas istiqamətləri	
3.1 Siyasi əlaqələr.....	64
3.2 İqtisadi əlaqələr.....	70
3.3 Hərbi əlaqələr.....	76
3.4 Mədəni əlaqələr.....	84
Nəticə.....	.85
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....	88
Summary.....	93
Резюме,,.....	94
Referat.....	95

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Ədalət və İnkişaf Partiyası yalnız müəyyən bir kimliyə ilişib qalmaq yerinə daha çox Türkiyənin təsirli olacağı kimliyi bölgəyə görə dəyişdirməklə pragmatik bir çoxşahəlilik önə çıxardır. Türkiyə xarici siyasətinin gedərək genişlənən üfüqləri, ölkənin global ölçüdə bütün inkişafı izləməsini və artan imkanları ölçüsündə problemlərin həllinə iştirakçı olmasını tələb edir. Türkiyə bir tərəfdən qonşu və bölgə ölkələri ilə əlaqələri inkişaf etdirib yeni coğrafiyalara açılaraq beynəlxalq təşkilat və platformlardakı profilini yüksəldərkən, mövcud strateji əlaqələrini dərinləşdirmək və xarici siyasəti baxımından əhəmiyyət daşıyan bütün aktorlarla dialoqu inkişaf etdirməyə səy göstərir. Türkiyədə Ədalət və İnkişaf Partiyası hakimiyyətə gəldikdən sonra istər qonşu və region dövlətləri, istərsə də fəvqə və maraq duyduğu ölkələrlə münasibətlərin normallaşmasına çalışmışdır. Türkiyə və İran arasındakı əlaqələr əməkdaşlıq və rəqabət perspektivlərinə görə dəyərləndirilə bilər. Bu çərçivədə əlaqələr beynəlxalq sistemin, regional vəziyyətin seyrinə görə şəkillənir. İki ölkə arasında xüsusilə yaxın dövrdə siyasi münasibətlər rəqabətli və etibarsız bir ölçüdə, iqtisadi əlaqələr isə, beynəlxalq siyasi və iqtisadi inkişaflarla birlikdə əməkdaşlıq istiqamətində əməkdaşlıq baş vermişdir. İki ölkə arasında siyasi-iqtisadi-mədəni yaxınlaşma və rəqabət yerinə əməkdaşlıq etmələri başda Orta Şərq olmaqla regional məsələlərin həllində bir açar hesab edilə bilər.

Türkiyə və İran arasında illərdə yaşanan uğursuzluqlar və böhranlara baxmayaraq, Türkiyədə iqtidara gələn Ədalət və İnkişaf Partiyası dövründə, iki ölkə arasındakı əlaqələr dərinləşdi. İki qonşu ölkə olaraq İran-Türkiyə arasındakı əlaqə və qarşılıqlı təsirin forma və xarakteri, iki ölkənin milli təhlükəsizliyinə, siyasi və iqtisadi inkişaf prosesinə təsirli olacağı baxımından əhəmiyyətli bir

dəyişən olaraq qiymətləndirilə bilər. İki ölkə ümumi maraqları naminə sülh və sabitlik sahələrində bir-birləri ilə əməkdaşlıq etmək potensialına malikdir.

Beynəlxalq əlaqələrdə, diplomatiyanın tələbi olaraq, hər bir ölkə öz milli maraqlarına uyğun digər ölkələrlə münasibətləri inkişaf etdirir. Bu məzmununda Türkiyə və İranın həm ortaq, həm də zidd düşən çıxar sahələrinə sahib olduqları deyilə bilər. Coğrafi mövqe etibarilə Türkiyə, İranın qərbə və İran da, Türkiyənin şərqə açılan qapısı olaraq xarakterizə edilə bilər.

Çağdaş şərtlərdə bir ölkənin inkişafı və beynəlxalq arenada güclü mövqeyə gələ bilməsi, o ölkənin qonşularının da inkişaf prosesinə ya da ən azından sabit bir nizama sahib olması şərtinə bağlı olduğu açıqdır. Bu çərçivədə, bölgənin etibarlı və sabitliyinin qorunması hər iki ölkə üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Tarixi və sosial-iqtisadi səbəblərlə İranın aşması lazım olan maneələr Türkiyənin önündəki maneələrə görə çətin olmuşdur. İran və Türkiyənin güclü dövlət ənənəsinə sahib olmaları digər dövlətlər tərəfindən sömürülmələrinə də maneə olmuşdur.

Tədqiqat işinin predmet və obyekt: Tədqiqatın obyektini Türkiyənin AKP hakimiyyəti dövründə Türkiyənin əməkdaşlıq etdiyi, münasibətlərini normallaşdırdığı İran ilə qarşılıqlı əlaqənin təhlili, yaranması tarixi və keçdiyi inkişaf yolu təşkil edir. Əlaqələrin **təhlili** dedikdə, İran ilə əməkdaşlığın tarixin müxtəlif dövrlərindəki mərhələləri və Ədalət və İnkişaf Partiyasının hakimiyyətə gəlməsindən sonrakı vəziyyət, onun keçdiyi inkişaf dövrü, əməkdaşlığın perspektivləri, əldə olunan müqavilə və sazişlər, keçirilən konfransların nəticələri, onların şərhə və s. başa düşülür.

Tədqiqat işinin predmetini Türkiyə və İran, Yaxın Şərq ölkələri və dünyanın iri dövlətləri sayılan ABŞ, Rusiya,ilə arasındakı əlaqələrin əhəmiyyətinin, bu münasibətlərin nəticəsi olaraq əldə olunan uğurların rolunun təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi Türkiyənin xarici siyasətində həm Ədalət və İnkişaf Partiyasından əvvəl, həm də sonra İranın yerini müəyyən etmək, Ədalət və İnkişaf Partiyası hakimiyyətinin Yaxın Şərq siyasətini tədqiq etmək, Ədalət və İnkişaf Partiyası hakimiyyəti dövründə

Türkiyənin İranla münasibətini araşdırmaq, bu əlaqənin səciyyəvi cəhətini fərqləndirmək, onun əhəmiyyətini və rolunu göstərməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

-İrannın Türkiyənin strateji müttəfiqi kimi xarici siyasətində yerini müəyyən etmək;

-XXI əsrin əvvəllərində Türkiyə-İran münasibətini araşdırmaq;

-Türkiyə və ərəb dünyası əlaqələrini nəzərdən keçirmək;

-İrannın Türkiyənin xarici siyasətində mühüm prioritet kimi rolunu araşdırmaq;

-Ədalət və İnkişaf Partiyası dövrün xarici siyasətində Türkiyə-İran münasibətlərini şərh etmək;

-Bu münasibətlərin inkişaf xəttini araşdırmaq;

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları: Araşdırma zamanı mövzuyla birbaşa əlaqədar kitablardan, jurnallarda nəşr olunan məqalələrdən və internet qaynaqlarından istifadə edilmişdir. Qeyd edildiyi kimi, üstünlük verilən resursların mümkün qədər əsas birinci resurslar olduğuna üstünlük verilmişdir. İnternet resursları olaraq ümumiyyətlə xarici siyasət qurumlarının rəsmi sahifələrində yer alan məlumatlar, akademik işlərin iştirak etdiyi sahifələrə üstünlük edilmişdir. Araşdırma mövzusu Türkiyənin xarici siyasətiylə əlaqəli olduğundan daha çox türk qaynaqları istifadə edilmişdir. Bunun yanında işin obyektivliyi adına ingilis, qaynaqlarına da yer verilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya işinin elmi yeniliyi iki ölkə arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin araşdırılması, təhlillər apararaq bu münasibətləri bütün aspektlərdən dəyərləndirilməsi və beləcə müəyyən nəticələr əldə etmiş olmasıdır. Qeyd edək ki, bu işin yazılması Türkiyə və İran arasındakı münasibətlərin nəzəri qiymətləndirilməsindən, real-praktik fəaliyyətə doğru istiqamətləndirilməsi, mövcud əlaqə və perspektivləri də bu baxımdan dəyərləndirilməsidir. Dissertasiya işi müasir dövrdə ölkələrin inkişaf etməsi onlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı və möhkəmləndirilməsi nəticəsində mümkün olduğunun öyrənilməsinə imkan verir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: Dissertasiya işi praktik cəhətdən siyasi fakültələrin tələbələrinin istifadə edəcəyi bir mənbədir. Tədqiqat işi eyni zamanda gələcəkdə bu sahədə yazılacaq işlər üçün də faydalı mənbə sayıla bilər.

I Fəsil. Türkiyə -İran münasibətlərinin ümumi tarixi

1.1 Soyuq müharibədən əvvəl Türkiyə-İran münasibətləri

İranın mənşəyi olan fars dövləti ilə türklər tərəfindən qurulan müxtəlif dövlətlər arasındakı əlaqələr islamın doğulması və yayılması ilə formalaşır. Türklərin qərbdən köçən iranlılarla tez-tez qarşılaşması da hər iki mədəniyyətə dərinlən təsir etdi.

1040-ci ildə Qəznəvilər Dəndənəkanda məğlub edən Səlcuqluların irəliləyişi nəticəsində isə Türklər İrani yalnız idarə etməklə qalmadı, eyni zamanda kütlələr halında bu ölkəyə yerləşdi. [48] Bu miqrasiya ilə İran yarı yarıya türk xalqından ibarət bir bölgəyə çevrildi. Bir tərəfdən türk dili İran mədəniyyətindən fars sözləri qəbul edərək dərinlən təsirləndi. Sənət, elm və hökumət haqqında əhəmiyyətli bir qarşılıqlı əlaqə yaranmışdır. Lakin, 13-cü əsrin monqol işğalı zamanı, Türk hökmranlığının və İslamın İrandakı təsiri böyük yara aldı. Monqolların Şiələri qoruması isə bu məzhəbin bu yerdə qorunması və genişləndirilməsi üçün yol açmışdır

19-cu əsrdən başlayaraq artan rus təhlükəsi türklərin və iranlıların ortaq düşməninə qarşı ittifaq yaratdı. Napoleonun Rusiyanı cənubdan silahlandırma cəhdləri həm də hər iki tərəfi də daha da yaxın etdi.

İranın siyasi və dini elitası, Osmanlı İmperatorluğunda tətbiq edilən Tanzimat Fərmanını bir model olaraq qəbul etdi. [48]

İran Türkiyə ilə dəyişməyən 560 km serhedilə 400 ilə yaxındır yaxın qonşudur. [5] Türkiyə İranda Tehranın səfirliyində, eləcə də Təbriz və Urmianın Baş Konsulluğunda təmsil olunur. İran da həmçinin Ankara səfirliyi, İstanbul, Ərzurum və Trabzondakı konsulluqları ilə Türkiyədə təmsil olunur.

İranın mənşəyi olan fars dövləti ilə türklər tərəfindən qurulan müxtəlif dövlətlər arasındakı əlaqələr islamın doğulması və yayılması ilə formalaşır. Türklərin qərbdən köçən tez-tez iranlılarla tez-tez qarşılaşması da hər iki

mədəniyyəti dərinlən təsir etdi.

19-cu əsrdən başlayaraq artan rus təhlükəsi türklərin və iranlıların "ortaq düşməninə" qarşı ittifaq yaratdı. Napoleonun Rusiyanı cənubdan silahlandırma təşəbbüsü həm də hər iki tərəfi də daha yaxın etdi. İranın siyasi və dini elitası, Tanzimat dövrünün Osmanlı İmperatorluğunda tətbiq edilməsi üçün bir model olaraq qəbul etdi. Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra Türkiyə İran arasındakı əlaqələrdə düzəlmə müşahidə edildi. [5]

Tarixi olaraq, Türk-İran əlaqələrinin daimi çəkişmələr və müharibələri ilə dolu olduğu görünür. İranda Şiə Səfəvi dövlətinin quruluşundan etibarən iki tərəf ya qarşılıqlı döyüşmüşlər ya da bir-birlərini zəif tapdıqları anda üzərinə gedərək istədiklərini əldə etməkdən çəkinməmişlər. İki ölkə Şərqi Anadolu-İran Azərbaycanı və İraq-Qərb çox zaman İrana qarşı dini və siyasi əsaslarla, strateji və maliyyə cəhətdən ərazi işğalına cəhdi davam etmişlər. Osmanlılar üçün Azərbaycan və Qafqaz, İran üçün İraq hədəfti. XIX əsrdə bu rəqabət bəzən Qərb imperializmə qarşı həmrəyliyə çevrilməsinə baxmayaraq, əslində 1918-ci ilə qədər davam etdi. [6]

1920-ci ildə Türkiyənin Yunanıstan ilə hərbi halında olmağından ötrü xüsusilə Hindistan müsəlmanlarının yanaşması Ankara hökumətinin Müsəlman dünyası ilə əlaqələrini səmimi saxlamışdır. [7] Bu yanaşmada Əfqanıstanın coğrafiyasına qədər bölgədəki diplomatik fəaliyyət üçün cəhdlər edilmişdir. Ankaranın xüsusilə İran və Əfqanıstanda yaxın regional münasibətlər qurmaq üçün əsas məqsədi, İngiltərənin bu ölkədəki menafələrinə ziyan yetirmək və mane olmaq olsa da Ankaranın yanaşmasına İran etidallı yaxınlaşmışdır. Ancaq buna baxmayaraq Türkiyə, bölgədə İranla istədiyi əlaqələri tam olaraq gerçəkləşdirə bilməsə də, ikitərəfli əlaqələri gərginləşdirməməyə əksinə ortaq düşmən təsəvvürünə çalışmışdır. Bu çərçivədə 1921-ci il yanvarında Sovet Missiyası katibi ilə etdiyi görüşdə Mustafa Kamal, dövrün İran hökumətiylə əlaqəli olaraq;

"Biz İranla dostluq münasibətlərindəyik ... Osmanlı hökumətinin köhnə səfirliyi heyəti Tehrandə qaldı. Səfirin özü həqiqətən qaçıb; lakin onun katibi və bütün heyət Ankara hökumətinə öz öhdəliklərini yeni bağlılıqlarını açıqladı. Onlar

vasitəsilə İngilislərin bütün təzyiqlərinə baxmayaraq bizə, özlərinin bizim müttəfiqlərimiz olduqlarını və İngilis zülmündən xilas olmaq istədiklərini bildirən Tehran hökuməti ilə bu an nizamlı dostluq münasibətindəyik". [8] sözləriylə əlaqəni müəyyən bir səviyyədə saxlamağı planlamışdır. Milli Mübarizə illərində, Ankara hökuməti ilə İran arasındakı əlaqələr bölgənin Ərəb ünsürləriylə əlaqələrinə nisbətə daha balanslı, idarəli və məsafəli davranılmışdır. Bu çərçivədə İranın Ankaraya bir heyət göndərmək istəməsinin üstünə, buna qarşılıq olaraq İran hökuməti bir səfir göndərilməsi qərarlaşdırılmışdır. [8] Ankara, məsafənin bağlanması üçün ilk addımı ataraq, İranla əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə çalışmışdır.

Ancaq o dövrdə həm tarazlıq siyasətinin bir gərəyi həm də rejim dəyişikliyinə gətirdiyi narahatlıqdan ötrü Sovet Rusiyası tərəfindən hərətlə destəklənən və İngilis imperializminə qarşı Moskva-Kabil-Tehran arasında cəbhə yaradılmasını nəzərdə tutan layihə çərçivəsində imzalanmış ikitərəfli sazişlər, dörd ölkədən yalnız Türkiyə və İran arasında imzalanmadı. İran milli mübarizə dövründə Ankara hökumətinə qarşı məsafəli siyasəti izlədiyi və Türk Qurtuluş Müharibəsinin davam etdiyi günlərdə Türkiyə-İran arasında problem olan ən əhəmiyyətli mövzu iki ölkə sərhədindəki Kürd qəbilələrinin səbəb olduqları qiyamlar olmuşdur. Xüsusilə kürd lideri Simkonun sərhəddə yaratdığı problemlər iki ölkədə də əlaqələrin gərginləşməsinə səbəb oldu. Türkiyə sərhədləri daxilindən gördüyü dəstək ilə bölgədə nüfuzunu hiss etdirən Simkonun fəaliyyətlərindən narahat edilən İran, problemin həlli və tayfa fəaliyyətlərinin nəzarət altına alınması üçün Türkiyə ilə bəzi danışıqlar keçirmişdir.

Bu danışıqlar prosesində qəbilə rəisi Simkonun İngiltərə ilə olan gizli əlaqələrinin aşkara çıxmasından ötrü Türkiyə dövləti Simko və tayfasına qarşı tədbirlərini artırmış, bunun nəticəsində də dəstəyi artıq olmayan Simkoya qarşı hərəkətə keçən İran qısa müddətdə Simkonu məğlub etmiş, Simko da İraqda Şeyx Mahmuddan kömək istəmişdir. İki tərəfli əlaqələrdəki məsafəli münasibət və tayfaların narahatlıq verən fəaliyyətlərinə baxmayaraq 1920-ci illərin əvvəllərində bu qonşu ölkənin xarici siyasət məqsədləri və maraqları üst-üstə düşmüşdür. 1921-

ci ilin əvvəllərində Rza əvvəl ordu komandiri və milli müdafiə naziri, daha sonra baş nazir olaraq İranın daxili və xarici siyasətində nüfuz qazanmışdır.

Bu müddətdə İran Təhsil Naziri Mümtaz-ül-Devlin başçılığında bir İran heyətinin 1922-ci ilin iyun ayında Ankaraya gəlməsiylə ilk rəsmi görüş reallaşmışdır. Amma, görüşlərdə gözlənilən müvəffəqiyyət təmin edilə bilməmişdir. Buna qarşılıq olaraq Türk heyəti də həmçinin İranda rəsmi səfərdə olmuş, qarşılıqlı ziyarətlər nəticəsində ölkələr arasında qarşılıqlı səfirlər təyin edilmişdir. [9]

Türkiyə -İran münasibətlərində Osmanlı imperiyasının sona çatması ilə və İranda Pəhləvi sülaləsinin başa keçməsi ilə yeni bir dövr başladı. 1921-ci ildə Rza şahın qiyamı ilə başlayan bu yeni dövrdə xalq-dövlət, müasirlik kimi anlayışların get-gedə ön plana çıxmasıyla birlikdə, İran və Türkiyə daha çox ortaqlıq qurmağa başladı. Bu dövrdə yavaş, lakin davamlı yaxınlaşmanın ilk addımları atıldı. [48]

Türkiyənin, Antanta dövlətlərinə qarşı davam edən Milli Mübarizəsi əsnasında, hər iki ölkə bir birinə diplomatlar vasitəsilə yoldaşlıq mesajlarını göndərdi. Bu dövrdə bu ölkələrin xarici siyasətinin əsas parametrləri xarici ölkələrin ərazi tələblərinə qarşı çıxmaq, beynəlxalq əməkdaşlığı dəstəkləmək və separatçı hərəkatların qarşısını almaq idi. İranın Ankaranı rəsmən tanıdı və 1921-ci ildə Moskvanın təşəbbüsü ilə Türkiyə, Sovetlər Birliyi, Əfqanıstan və İran arasında imzalanan ikitərəfli sazişlər, Türkiyə-İran əlaqələrinə müsbət təsir etdi, ancaq bu vəziyyət qısa bir müddətə tərsinə döndü. [48]

İran, döyüşdən çıxan bir ölkə olaraq yenidən meydana gəlmə səyi içindəki Türkiyədən Paris Sülh Konfransı və Sevr müqaviləsi vasitəsilə torpaq tələb etmək istədi, ancaq konfrans delegasyonuna dəvət edilməməsi və tələblərinin Britaniya tərəfindən ciddiyyə alınmaması nəticəsində bu istəyi heç vaxt konkret bir şəkildə ortaya qoyulmadı, yenə də bu niyyət iki tərəf arasındakı əlaqələri də pozmuşdur. [48] 1921-ci ildə Rza xanın İranda etdiyi hökumət zərbəsi və 1923-cü ildə Türkiyədə Respublikanın elan edilməsi bu dövrdə köhnə rejimlərin yerinə tam müstəqillik rejimlərinin gəlməsinə səbəb olmuşdur. Realist bir fəlsəfəylə hərəkat edərək ölkə maraqlarını güdən və təhlükəsizlik mərkəzli əlaqələr quran Atatürkü

nümunə alan Rza Xan, Atatürk islahatlarına bənzər islahatlar etməyə çalışmış, ancaq iki ölkə arasındakı etibarsızlıq qısa müddətdə özünü göstərmişdir. Rza Xan Türkiyəyə təmkinli yaxınlaşma qərarı almışdı.

Digər tərəfdən Şərqi Rusiya və İngiltərədən müstəqil hərəkət edəcək bir İranın olmasını istəyən Türkiyə isə eyni ölçüdə təmkinli bir əlaqə nəzərdə tuturdu. İranın digər narahatlığı isə Türkiyə Respublikasının, İran bünyəsindəki azərbaycanlılar və Azərbaycan üzərində təsir qurmasıdır. Digər tərəfdən Türkiyə, kürd üsyanlarında və üsyançıların İrana qaçmasına görə narahatlığını dilə gətirmiş və 1932-ci ildə Ağrı Dağı vasitəsilə İrana keçid edən kürd azlıqları dayandırmaq məqsədiylə Ağrı dağının hamısı Türkiyə torpaqlarına bağlandı. Bu dövrdə digər vacib bir inkişaf 1937-ci ildə Sədabad Paktının imzalanması idi. İraqla yaşanan sərhəd qarşıdurmalarında Türkiyənin dəstəyini almaq istəyən İran Türkiyə, İraq və Əfqanıstanla çox tərəfli bir hücum etməmə razılaşmasını imzalamışdır.

İkinci Dünya müharibəsi illərində, İranın İngiltərə və SSRİ tərəfindən işğal edilməsi, o dövrdə tərəfsizlik siyasəti izləyən Türkiyə tərəfindən narahatlıq ilə qarşılanmışdır. [15]

Türkiyə öz coğrafiyasındakı Osmanlı xanədanlığının varisi mövqeyində ikən, İran da öz coğrafiyasındakı Səfəvi xanədanlığının varisi deyil. İraq ərazisi Osmanlı-Səfəvilər arasında paylaşılmamış, bu da siyasi, ideoloji və strateji münaqişələrə gətirib çıxardı. Xüsusilə, bu iki imperiya hegemoniya mübarizəsində bir-birinə üstünlük qurmağa çalışdı. Türkiyə və İran arasındakı hegemoniya mübarizəsi əslində bəhsi edilən iki imperatorluqdan miras qalaraq bu günə gəlib çıxmışdır. Birinci Dünya Müharibəsi sonrasında Türkiyə və İran artıq bir-birləriylə yaxşı əlaqələr qurmağa çalışmışdılar, lakin aralarındakı sərhəd mübahisələri təməl problemə dönüşmüşdür. Ölkələrin bu dövrdə və irəliləyən dövrdə davam edə biləcək olan ən əhəmiyyətli problemi sərhəd bölgəsində yaşayan kürd tayfaları olmuşdur. İran sərhədindəki bu problemi həll etmək 1926-ci ildə Tehranda qarşılıqlı əlaqələri inkişaf etdirmək məqsədiylə "Təhlükəsizlik və Dostluq Müqaviləsi" imzalandı. 1932-ci ildə kürd üsyanları və bu üsyançıların İrana qaçması

və eyni zamanda Ağrı üsyanları səbəbiylə Türkiyə narahatlığını bildirmiş və Ağrı dağları Türkiyənin sərhədlərinə daxil edilmişdi.

Ankara hökumətinin ilk səfiri Muhittin Akyüz, 1922 -ci ildə vəzifəyə təyin edilmişdir. Münasibətlərin səmimi bir səviyyədə inkişafıyla iki xalq və rəhbərlik arasında qarşılıqlıgüzəştlər edilmişdir. [9] 1923-ci il 14 yanvar tarixli Tehran Səfiri Muhittin Paşanın hesabatına görə həm İran xalqının, həm də İran hökumətinin Mustafa Kamal Paşa və Türkiyə hökuməti tərəfdarlığında göstərilər etmişdir. [49] İki ölkə arasındakı nümayişlər əlaqələrin inkişafı istiqamətindəydi. Daimi səfir olaraq Muhittin Akyüzün hələ vəzifəyə başlamadan İran hökuməti 1922-ci ildə dekabr ayında İstanbul səfirini Ankaraya təyin etmək istəmiş bu da böhrana səbəb olmuşdur. [50] Danışqlar nəticəsində Mümtazüddevlə Ankaraya səfir olaraq təyin edilmişdir. İran ilə əlaqələrdə Etimadnamə böhranı kimi problemlər yaşanmış olsa da hər iki ölkə əlaqələri daha çox gərginləşdirməmək üçün maksimum həssaslıq göstərmişdir. Rəsmi səviyyədə ikitərəfli sazişlər imzalanmışdır.

1923-1925-ci illər aralığında İranla mövcud əlaqələrdə hər iki dövlət birlərinə həm şübhəylə, həm də simpatiya ilə baxmışdır. Mustafa Kamal 1923-cü ildə 16-17 yanvar İzmitdə jurnalistlərə verdiyi müsahibə, o dövr Ankara hökumətinin İrana baxışını yekunlaşdıracaq xüsusiyyətdədir. [51] "İranla rəsmi münasibətlərimiz aydın deyil. Çünki, görə bildiyiniz kimi, İranda hakim və məqbul bir hökumət yoxdur" sözləriylə İrandakı rejimin aqibəti mövzusunda naməlumluğa toxunaraq bir nöqtədə əlaqələrin idarəli yəni kontrollu olmasının səbəbini açıqlamışdır. Burdan da başa düşülür ki, İranda irq birliyinin yoxluğundan, ölkəyə şimaldan və cənubdan gələn siyasi təzyiqlərin İran dövlətinin ərazi bütövlüyünü parçalayabiləcəyi ehtimalına görə İranın varlığının qorunması gerçəyi Türkiyənin bölgədəki maraqları üçün lazımlılıq ərz etdiyindən Türkiyə bu dövrdə İran ilə dostluq əlaqələrinin qurulmasının düzgün olduğunu hesab etmişdir..

Rza xan da **Hərbi Naziri** olduğu bu dövrdə Ankara hökumətinə şübhəylə baxmaqla yanaşı Türkiyədəki inkişafı yaxından təqib etmiş Lozanna Sülh Müqaviləsinin imzalanması sonrası göndərdiyi teleqrafda Türkiyənin böyük fədakarlıqları sayəsində edilən şərəfli sülhə görə razılığını göstərmişdir. Türkiyə'de

Cumhuriyyət İrandə da ziyalılar arasında böyük əks-səda yaratmış, İrandə da eyni dəyişikliklərin edilməsi gündəmə gəlmişdir. Mustafa Kamalın sonra Rza Xan cümhuriyyətçi bir hərəket başlatmış, 1924 -cü il güclü bir dirənişlə qarşılaşmış gələn sıx reaksiyalara daha çox dözə bilməyərək Qum şəhərində verdiyi bildirişlə cümhuriyyət idarəsinə qarşı olduğunu elan etmək məcburiyyətində qalmışdır. [9]

Türkiyə, hələ quruluş mərhələsindəki yeni İran rəhbərliyinin, İraq kimi İngilis müstəmləkəsi olmasını istəmədiyindən Rza Şahın iqtidara gəlməsini dəstəkləmişdir. Bu vaxt bölgədə meydana gələ biləcək hər hansı bir inkişafa hazırlıqlı ola bilmək məqsədiylə 1924-ci ildə, Nasturi üsyanının çıxdığı və Şeyx Səid üsyanının əvvəli, şərtləri çox çətin olan bir dövrdə sərhədə yüz mindən çox Türk ordusu da yığılmışdır. Mosul'u əldə saxlamağı prioritetli bir hədəf halına gətirmiş olan İngiltərə, qarşı hərəket olaraq bölgədəki etnik quruluşu hərəketə keçirmək üçün fəaliyyətlərə girişmiş və Türk-İran sərhədini içindən çıxılmaz bir problemlər yumağı halına gətirmişdir.

Mosul anlaşmazlığı əsnasında Türk-İran sərhədi bölgəsində yaşayan bəzi tayfaların bölgədə basqınlar etmələri Türk və İran hökumətlərinin qarşılıqlı təhdid və etirazlarına səbəb olmuşdur. 1925-ci ildə ortaya çıxan Şeyx Səid üsyanı zamanı bəzi kürd tayfaları Türkiyənin hakimiyyətini tanımadıqlarını elan edərək üsyan etmiş, Ağrı dağının sarp bölgələrinə sığınaraq və ya İran torpaqlarına da qaçaraq idarəsi güc bir problem halına gəlmişdir. Osmanlı dövlətinin yerində Birinci Dünya Müharibəsindən sonra qurulan Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk illərində iki ölkə arasındakı sərhəd mübahisələri əsas problemlərdən biri idi. 1925-ci ildə Türkiyədə başlayan kürd üsyanları ilə yeni bir problem yarandı. Kürd millətçiliyi və Şərqi Anadoluda Kürd üsyanları 1925 - ci ildən sonra Türk - İran əlaqələrinin əsas oxu olmuşdur. [48] 1926-cı il 22 aprel Tehrandə sərhəd məsələlərinə son qoymaq və iki ölkə arasında qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı üçün Təhlükəsizlik və Dostluq haqqında Saziş imzalandı. [48] Türkiyə İranın kürd və erməni millətçiliyinə qarşı tolerantlığından narahat olduqda, Tehran administrasiyası Türkiyənin İran Azərbaycanına münasibətlərinə şübhə ilə yanaşırdı. Qonşuları ilə yaxşı münasibətlər yeni yaranmış cümhuriyyətin əsas xarici siyasət məqsədi idi.

İkinci Dünya müharibəsinin başlanğıcı ilə Türkiyə ilə İran arasında münasibətlər yenidən zəiflədi. Hər iki ölkə regional və beynəlxalq səviyyədə öz problemlərinə diqqət yetirdi. [48] 1920-ci illərin ilk yarısında iki qonşu ölkənin, Rza Xan İranı və Mustafa Kamal Türkiyəsi'nin, xarici siyasət məqsədləri və maraqları üst-üste düşməkdəydi. 1921 fevral ayında Rza Xan adında milliyyətçi bir zabit hökumət zərbəsi edərək siyasi xaosa son vermiş, əvvəl ordu komandiri və milli müdafiə naziri, daha sonra baş nazir olaraq İranın daxili və xarici siyasətində önəmli yerə gəlmişdir. Milliyyətçi, anti-imperialist, tamamilə müstəqil və dini / məzhəbi önyarğısızlıqlardan qurtulmuş iki rejimin ortaq düşməni də İngiltərə, qısamüddətli müttəfiqi isə Sovet Rusiyasıdır. Onlar bu istiqamətdə əməkdaşlıq etməkdən və bir-birinə mənəvi dəstək verməkdən çəkinmirdilər. İran hökuməti, İstanbuldakı səfirindən əlavə, 1922-ci ilin iyun ayında Ankara hökumətinə bir elçi göndərdi. Ankara hökumətinin ilk səfiri Muhittin Paşa 1923-cü ilin fevral ayında vəzifəsinə başladı. Gələcək əməkdaşlıq və həmrəylik üçün lazımlı bir mühit var idi. Ancaq Türk və İran millətçiliyinin razılığa gəlmədiyi məsələlər, iki ölkənin qarşılıqlı siyasəti və təhdid hissləri tezliklə işıqlandı. [10]

Türkiyə-İran sərhədinin hər iki tərəfində yaşayan yarı köçəri Kürd qəbilələri "sərhədsiz" davranırdılar. yəni sınır tanımaz davranırdılar. İki ölkə arasındakı sərhədin dəqiq müəyyən edilməsi bütün Tanzimat və II Meşrutıyyət dövrləri ərzində davam etmiş və Birinci Dünya Müharibəsini başlamasıyla dayanmışdır. Qəbillərin sərhəd keçidləri və yaratdıqları problemlər, Kürd problemi Birinci Dünya müharibəsindən sonra siyasi bir ölçü əldə etdikdən sonra daha da narahatlıq doğurdu. İki ölkənin öz sərhədləri içində yaşayan kürdlərə qarşı fərqli siyasətləri qarşılıqlı narahatlıq doğurdu. Hər iki tərəf müstəqil Kürd dövlətini dəstəkləmək və yaxud dəstəkləyə biləcəyi şübhəsindəydi. Xüsusilə respublikanın ilk illərindən etibarən Türkiyədə kürd məsələsi üsyanlarla böyüdükcə Ankaranın ən böyük narahatlığı İranın Kürd kartını istifadə edə biləcəyi idi. Buna qarşılıq İranın ən böyük qayğılarından biri Türkiyənin Azərbaycan kartını istifadə edəbiləcəyi idi. Azərbaycan İranla Türkiyə sərhədində yaşayan əhəmiyyətli əhaliyə malikdir və

Azərbaycan millətçiliyi Tehran üçün ciddi narahatlıq doğurur. Azərbaycanlı millətçilərin ən vacib hissəsi də o zamanda Türkiyədə yaşayırdı.

İki ölkə üçün narahatlığının başqa səbəbi isə, onların bölgədəki iki böyük güc olan Sovet Rusiyası və Böyük Britaniya ilə əlaqələridi. Türkiyənin ən böyük narahatlıqlarından biri gücsüz bir İrənin etnik problemlərdən parçalanması və Sovetlərin hücumuna məruz qalması və ya İngiltərənin Orta Şərqi hər yerində etdiyi kimi İrəni də nüfuzuna ala bilməsiydi. Ən azından Şərqi sərhədində Türkiyə müstəqil bir İrənin həyatına, məsələn, İrənin Azərbaycana tətbiq etdiyi ağır siyasətə səs çıxarmamışdır. Digər tərəfdən İngiltərə ilə olduğu qədər Sovyetlərlə də ciddi problemi olmuş İrənin ciddi narahatlıqlarından biri də Türkiyənin Sovyetlərlə yaxın bir əməkdaşlıq içində girməsidir. Buna görə də, həmişə Kürd məsələsində Türkiyə qarşısında hər zaman geri addım atmışdır.

Türkiyə üçün İrənin Sovetlər Birliyi və İngiltərədən müstəqil və öz tərəfində görmə istəyinin ən əhəmiyyətli göstəricilərindən biri Türkiyənin İrəndə də respublika elan edilməsi üçün göstərdiyi səy olmuşdur. (Payız 1923-Yaz 1924) Rza Xan nəhayət monarxiya seçdi və Rza Şah Pəhləvi olaraq 1925-ci ildə hakimiyyətə gəldi. 1925-ci ildən etibarən Türkiyədə baş vermiş və fasilələrlə davam edən kürd üsyanları iki ölkə əlaqələrini davamlı gərginlik halında saxlamışdır. Xüsusilə Ağrı bölgəsindəki üsyanlar Türkiyəni çətin vəziyyətə gətirir : üsyançılar İrəni sərhədini rahatca istifadə edir, İrəni tərəfindəki tayfalardan kömək almaqda və Türkiyə torpaqlarında sıxışdırılınca asanca İrəni qaçdılar. Türkiyənin etirazları qarşısında əvvəl 1926-cı il 22 aprel Tehrandə bir təhlükəsizlik və dostluq müqaviləsi imzalandı. Bu da problemi həll etməyincə 1928-ci il 15 iyunda 1926 müqaviləsinə əlavə bir protokol imzalandı. Amma bu da yetərli olmayaraq, 1930-cu il Ağrı Üsyanı əlaqələri qopma nöqtəsinə gətirəcəkdi. Türk mətbuatında İrəni əleyhdarı bir kampaniya başlamışdır: Sərhəddəki hadisələrdən İrəni hökuməti məsul tutulmaqda, üsyançılarının sərhədi istifadə etdikləri və İrəni tərəfindən hər cür kömək, silah və sursat aldıkları yazılmaqda idi. Bir tərəfdən səfir dəyişdirilərək, digər tərəfdən sərt etirazlarla İrəni üsyançılara qarşı əməkdaşlığı təmin ediləcəkdir. [9]

Təxminən iki illik sıx bir diplomatiya nəticəsində Türkiyənin istəyi olacaq və İran Türkiyənin üsyanları asanca yatırmaq üçün tələb etdiyi sərhəd dəyişikliklərinə bəli deyəcək. 1932-ci il 23 yanvar imzalanan sərhəd müqaviləsinə görə Ağrı dağının hamısının Türkiyə torpaqlarına qatılması qarşılığında İrana Van sərhədində bir torpaq parçası verilmişdir. 1930-cu illərin əvvəllərindən etibarən İranla qurulmağa başlanan əlaqələr zirvə nöqtəsinə Rza Şahın 1934-ci ildəki Türkiyə səfəri ilə çatmışdır. Şahın bu gəzintisi həm iki ölkə əlaqələrinin hər sahədə inkişafında bir pillə olarkən həm də regional əməkdaşlıq təşəbbüsü olan Sadabat Paktı'na gedən yolda əhəmiyyətli bir addım olmuşdur. 1930-cu illərdə yenə İngiltərə və Sovet Rusiya arasında sıxışmış qalan və bu iki ölkə ilə əlaqələrində problemlər yaşayan Rza Şahın ən böyük hədəfi, bir tərəfdən Almaniya və ABŞ kimi ölkələrlə əlaqələri inkişaf etdirmək digər tərəfdən Türkiyə, İraq və Əfqanıstanla yaxşı və qalıcı əlaqələr qurmaqdır.

Bu dövrdə imzalanmış bir sıra sərhəd və təhlükəsizlik müqavilələrinin təmin etmədiyi müsbət təsiri İran Şah Rza Pəhləvinin 1934-cü ildə Türkiyəyə səfəri təmin etdi; əlaqələr inkişaf prosesinə girdi. Avropada güclənən Nazi Almaniyası ilə Faşist İtalyanın yaratdığı təhdid qarşısında Türkiyə, əvvəl 1934-cü ildə Balkan Paktı, daha sonra da Sadabat Paktı ilə şərq qonşularıyla ittifaq qurmağa başladı..

Əfqanıstan, həmçinin, 1935-ci il 2 oktyabrda Cenevrədə Türkiyə, İran və İraq arasında imzalanmış üçtərəfli razılaşmaya qoşulmuşdur. Bu razılaşmanın təməli olduğu 1937-ci ildəki Sadabat Paktı ilə dörd dövlət, daxili işlərinə müdaxiləni qadağan edən, sərhədlərin toxunulmazlığını zəmanət edən və beynəlxalq anlaşılmazlıq olsa aralarında qarşılıqlı görüşü nəzərdə tutan bir sənəd üzərində uzlaşdı.

Sadabat Paktı'nın görüşmələri Türkiyə, İran və İraq arasında Sadabat Paktı'nın görüşmələri 1933-cü ildə baş vermiş və **mətninin** üzərində daha 1935-ci ildə razı qalmaqla parafə edilmişdi. Amma ortaya çıxan bəzi problemlər (İran və İraq arasındakı Şattü'l-Arab və pakta Əfqanıstan və Səudiyyə Ərəbistanı kimi ölkələrin qatılıb qatılmayacağı məsələləri) rəsmi olaraq imzalanmasını 1937-ci ilin

iyuluna qədər geciktirdi. Türkiyə, İran, İraq və Əfqanıstan arasında imzalanan Sadabad Paktı özünümüdafiə müqaviləsi deyildi; ölkələrin bir-birlərinə qarşı hücumundan qaçınmaq və bölgədə sülhü qorumaq üçün aralarında məsləhətləşmələr edilməsi təməlinə söykənən regional bir siyasi əməkdaşlıq sistemi idi. Ancaq İkinci Dünya Müharibəsinə gedən yolda beynəlxalq və regional inkişaf Sadabad Paktının yaşamasına icazə verməyəcək idi.

İkinci Dünya Müharibəsinin başlanğıcı ilə Türkiyə və İran yolları ayrıldı; hər iki ölkə öz problemləri ilə məşğul idi. Müharibənin başlanğıcında İran tərəfsizliyini elan etdi. Ancaq Sovetlər Birliyinin İngiltərə ilə müttəfiq olmasından sonra həm tranzit yolunu zəmanətə almaq həm də ki Almaniyanın nüfuzunu qırmaq üçün 1941-ci ilin avqustunda iki ölkə İranı şimaldan və cənubdan işğal etdilər. Rza Şah taxtına oğlunu çıxarıb ölkəni tərk etdi. 1942-ci il yanvar ayında İran, İngiltərə və Sovetlər Birliyi ilə ittifaq müqaviləsi imzalandı. Bu dövrdə Türkiyə İranın ərazi bütövlüyünə və Sovetlərin İrandakı varlığından, xüsusilə də Kürd və Azeri milliyətçiliklərinin təşviq edilməsindən ciddi bir narahatlıq keçirtmişdir. Bu narahatlığını İngilislərə hər fürsətdə dilə gətirməsinə baxmayaraq döyüşün inkişafı içərisində səsinə eşitdirə bilməmişdir. Döyüşün sonunda Sovetlərin İranda kurdurduğu Kürd və Azeri respublikaları Türkiyənin qayğılarını haqlı çıxaracaqdır. İranda Türk mənşəli tayfalardan Qaşqayların Almaniya yaxın dayandıqları üçün İngilislərə görə cəzalandırılmaq istənməsi Türkiyənin reaksiyasıyla qarşılaşmışdır. [10]

Bağlanan rəsmi müqavilələr və iki ölkə arasındakı inkişaf İranın şahı Rza Pəhləvi'nin 1934-ci ildəki səfəri ilə sülh prosesinə girmişdir. Ziyarət müddətində Rza Pəhləvi'nin şərəfinə opera nümayişi təşkil edilmiş, modernləşmə ilə bağlı söhbətlər edilmişdir. Rza Pəhləvi'nin mülayim siyasətiylə rəsmi sənədlərdə və müqavilələrdə "Pers", "Persian" təbirinin yerinə "İran" və ya "İranien" təbirinin istifadəsinə rəsmi olaraq qərar verilmişdir.

Ölkələr arasındakı olan bu dostluq və yaxınlaşma xarici mətbuatın da diqqətini çəkmiş, Evening Standard qəzetində nəşr olunan bir məqalədə Türkiyə ilə İran arasındakı dəmiryolu əlaqəsinin bölgədə yeni bir dövrü başlatdığı və bu

yaxınlaşmanın tarazlıqları dəyişdirə biləcəyi vurğulanaraq İraq-İran arasındakı problemlərə toxunulmuşdur. Yenə Paletsine Post qəzeti də eyni mövzuya toxunaraq "İran Şahı'nın Türkiyəni ziyarəti İraqda narahatlıq yaradır" sözlərini vurğulamışdır.

İki ölkə arasındakı əlaqələrin ən üst nöqtəyə çatdığı bu dövrdə, Mussolinin Şərqi Aralıq dənizi bölgəsində işğalçı bir mövqe izləməsi, ikitərəfli dostluqların ortaq bir əməkdaşlığa çevrilməsinin zəruri olduğu qənaətini yaratmışdır. İtalyanın, Millətlər Cəmiyyəti sistemini pozaraq Həbəşistana qarşı hücumu keçməsi, Türkiyəni Şərqi dövlətlər ilə bir Pakt çərçivəsi içində münasibətlər qurmağa sövq etmişdir. 1930-cü ildə müstəqillik dövrünə girən İraq da, iki güclü qonşusu İran və Türkiyə ilə yaxınlaşmaq istəmiş və bu məqsədlə 1931-ci il iyulda İraq Kralı Faysal və baş nazir Nuri Səid Paşa, Türkiyəyə bir ziyarət etmiş və bu ziyarətdən sonra iki ölkə arasında aşağı səviyyədə davam edən bir sıra danışıqlar başladı 1933-cü il 15 yanvarda İran-İraq arasındakı davamlı sərhəd təhlükəsizliyi an-laşması danışıqları başlamışdır

Burada bölgə üçün əhəmiyyətli bir problem olan İran-Əfqanıstan sərhəd anlaşmazlığı probleminin isə Türkiyənin hakimliyində həll edilməsinə qərar verilmiş, Türkiyə ilə iki qonşu ölkə arasındakı sərhəd məsələləri həll edilmişdir. Regional problemlərin həll edilməsi prosesində tarazlıqları izləyən İngiltərə 1935-ci il 16 mayda uzun zamandan bəri İran ilə arasında problem olan Basidi və Hengam adalarını İrana təhvil vermişdir. Buna baxmayaraq bölgədəki üç dövlət arasındakı ediləcək ortaq razılığa İngiltərənin qatılmaması tarazlıqlar nəzərə alınaraq Sovetlər Birliyinin də qatılmaması tələb edilmiş Sovetlər Birliyi də vəziyyəti göz önünə alaraq ediləcək müqaviləyə mane çıxarmayacağı zəmanəti vermişdir.

Türkiyə, İraq və İran ediləcək andlaşma mətni üzərində razılaşdı və tərəflərcə andlaşma mətni 1935-ci il 2 oktyabrda Cenevrədə parafe edilmişdir. Cenevrədə parafe edilən bu anlaşma çərçivəsində, Türkiyə və İran arasında inkişaf edən əlaqələr Teleqraf və Telefon xəttlərinin yaradılmasına dair Xüsusi Anlaşması, İqamət Anlaşması, Günahkarların qaytarılması və Ədliyyə Anlaşma

Memorandumu, Sərhəd bölgəsinin Təhlükəsizliyi haqqında Saziş, Gömrük fəaliyyətinin tənzihi haqqında Müqavilə Ticarət və Seyrasefain Sazişi, Hava Seyrasefain Sazişi, Trabzon-Təbriz-Tehran Transit Yolu Anlaşması kimi imzalanmış bir-çox anlaşma ilə müsbət bir şəkildə nəticələnmişdir.

Türkiyə-İran və İraq arasında Cenevrədə görüşülən anlaşma mətninin, birbaşa imzalanmayıb əvvəl parafə edilməsi, İraq hökumətinin İraq- İran sərhəd anlaşması (Şattülərap problemi) mövzusunda Bağdadda davam etdirilən danışıqlarda daha bir nəticəyə gəlinmədiyini önə sürməsindən qaynaqlanmışdır.

Müqavilənin imzalanmasının qarşısında duran tək problem İran- İraq arasındakı Şattülərap problemi isə, Türk xarici işlər naziri Təvfik Rüştü bəyin söyləriylə, iki ölkə arasında Tehrandə 1937-ci ildə 4 İyulda imzalanmış anlaşma ilə aradan qaldırılmışdır. Türkiyə xarici işlər naziri Təvfik Rüştü Aras şərəfinə Tehrandə verilən ziyafətte İran xarici işlər naziri B. Samiy arasında qarşılıqlı səmimi nitqlər verilmişdir.

Müqavilənin imzalanmasının baş tutması üçün bir maneə qalmayınca, 8 İyul günü Tehrandə Türkiyə, İran, İraq və Əfqanıstanın xarici işlər nazirləri arasında, "Türkiyə, Əfqanıstan, İraq və İran arasında hücum etməmə Anlaşması" imzalanmışdır. Razılaşma Millətlər Cəmiyyətində təsdiq edilmişdir. Rza Şahın "Sadabad" adlı yazlıq sarayında imzalanıldığı üçün "Sadabad Paktı" olaraq da bilinən bu andlaşma 10 maddədən ibarət idi.

Bu arada 1937-ci il 1 dekabrda Türkiyə Cümhuriyyəti və Əfqanıstan, İran və İraq arasında təşkil edilən Admiral Tecavüz müqaviləsinin təsdiq edilmiş Sadabəd paktı TBMM-14 yanvar 1938 günü təsdiqlənərək, müqaviləyə tərəf olan digər dövlətlərin də təsdiqindən sonra 25 İyun 1938-ci il 25 İyun günü qüvvəyə minmişdir. [11]

Nəticə olaraq 1920-ci ildən etibarən Anadoluda baş vermiş milli mübarizə başqa dövlət quruluşunu yaratmış, eyni proses İran tərəfindən də yaxıdan təqib edilmişdir. Coğrafi səbəblərdən ötrü bir-birlərinə təsir edən iki ölkə arasında oxşar inqilab söyləri yaşanmışdır. Bunun yanında tarixdən gələn mübarizə də göz ardı edilməmiş bu dövlətlər idarəli bir siyasət izləmişdir. Bölgədə dəyişən tarazlıqlar

problemlərin həllində də başlıca istiqamətlərdən oldu. Sadabad Paktı həm hər iki dövlətin rəsmi dairələrində həm də mətbuatda müsbət qarşılanmışdır.

Sadabad Pakta Birinci Dünya Müharibəsindən sonra qurulan beynəlxalq sistemin davam etdirilməsini müdafiə edən anti-revizionist dövlətlər xüsusilə Birləşmiş Krallıq tərəfindən xüsusilə qarşılanmışdı. Digər tərəfdən, Türkiyə bu müqavilə ilə şərq sərhədlərini təmin etdi və eyni zamanda tayfaların yaratdığı problemlərdən yaranan sərhədlərin qeyri-müəyyənliyini həll etməyə çalışdı. Beləliklə, Türkiyə, İkinci Dünya müharibəsindən əvvəl Şərqdə Sadabad Paktı quraraq, Qərbdə Balkan Antantasını quraraq sərhədlərini təmin etdi. Əslində, Sadabad Paktı Balkan Antantı kimi bir ittifaq müqaviləsi olmasa da, hər hansı bir hücum qarşı yayıncılıq təsiri daşıyırdı. Bu müqavilə Əfqanıstan da daxil olmaqla Egey dənizindən Bəsrə körfəzi və Himalaya qədər dostluq bölgəsi yaratdı.[9]

Rza Şah Pəhlevinin 1934-ci ildə Türkiyəyə etdiyi ziyarət ilə yeni və inkişaf edən bir müddətə girərkən bu dövrdə İtalyanın bir sərhəd anlaşmazlığını bəhanə edərək Həbəşistana hücumu, Türkiyənin İran ilə birlikdə şərq qonşuları ortaq bir ittifaq qurma cəhdinə səbəb oldu . 1935-ci ildə Türkiyə, İran və İraq Cenevrədə birgə üçtərəfli saziş imzaladılar. 1937-ci ildə Əfqanıstan da qatıldı və bu Sadabad Paktına döndü. İkinci Dünya müharibəsində isə İran Sovet Rusiyası və İngiltərə tərəfindən işğal edilməsi, o dövrdə tərəfsizlik siyasəti izləyən Türkiyə tərəfindən narahatlıqla qarşılandı. Müharibədən sonra Türkiyə-İran münasibətlərində xüsusilə İran millətçiliyinin təsiri ilə pis bir vəziyyət yaratdı.

1953-ci ildə **Musaddık** vəzifədən kənarlaşdırılınca İran Qərbə meyillənmiş və İran-Türkiyə münasibətlərində yenidən yaxınlaşma başladı. 1955-ci ildə Bağdad **Paktı** imzalandı. inqilab dövrünə kimi nisbətən yaxşı əlaqələr davam etsə də, Türkiyənin NATO-yan üzvü olması İran tərəfində narahatlıq səbəb yaratdı. [12]

1.2 Soyuq müharibə dövründə Türkiyə-İran münasibətləri

Soyuq müharibə dövründə Türkiyə də İran da ABŞ-ın yanında Sovet İttifaqına qarşı qərb blokunda iştirak etdi. Amma, ortaq Sovet təhdidinə qarşı yaxınlaşmadan əlavə Türkiyənin İranla siyasi, hərbi və iqtisadi əlaqələri Türkiyənin NATO üzvü olduqdan sonra kifayət qədər inkişaf etmədi. İranın Şahı 1949-cü ildə Türkiyəyə müdafiə əməkdaşlıq razılaşması təklif etdi, lakin, bu Moskvanın reaksiyasına qarşı tədbiri idi.[5] Həmçinin bu ortaqlıq ABŞ-ın iştirakını nəzərdə tutmurdu. Bu səbəblə də saziş Türkiyə tərəfindən qəbul edilmədi.

İkinci Dünya Müharibəsinin sonunda İran və Türkiyə yenidən əlaqələri yumşaldılar. Sovet Rusiyasının təhdidiylə qarşılaşdıqlarından hər ikisi Qərb blokuna yaxınlaşdılar. Amma beynəlxalq siyasətdə əlaqələrinin inkişafı təxminən 10 il davam etdi. Buna müxtəlif daxili və xarici amillər səbəb oldu: ABŞ xarici siyasəti; İran- Sovet İttifaqı münasibətləri; İran- Böyük Britaniya münasibətləri; özlərinin daxili strukturları; və hərbi balansızlıqdır.

Böyük Britaniya- İran arasında olan anlaşılmazlıqlar, xüsusilə neft anlaşılmazlığı həll edilmədən Türkiyənin İranla yaxınlaşması Türkiyənin inandığı Qərb müttəfiqləri narahat edə bilərdi. Müəyyən müddətlərlə Türkiyənin tərəfdarı olan siyasətçilər iqtidara gəlsələr belə sıx ictimaiyyət təzyiqi onları planlarını reallaşdırmaqdan sapdırmışdır.

İranda bəzi sektorlar Türkiyəyə qarşı bir tərəddüd yaşadılar. Güclü Türkiyə gücsüz İran ittifaqa və ya əməkdaşlığa girərsə Türkiyə təbii olaraq hakimiyyəti ələ keçirəcəkdə. Türkiyə Yunanıstana etdiyi kimi sovet təhdidi altında olan hər hansı bir qonşu ilə pis yola getməyi planlaşdırmırdı. Problemlər yarada biləcək məsələlər olsa da, gündəmə gətirmirdi.

Musaddık dövründə 1951-1953-cü illər İran və Türkiyə əlaqələrinin pisləşdirdiyi, qopma nöqtəsinə gəldiyi bir dövr oldu. [48]Türkiyənin **Musaddıkın** hərəkətindən narahatlığı aydın hiss olunurdu. Türkiyənin bu rejimə bir Sovet sui-

qəsdı olaraq yaxınlaşması və neft məsələsinin gündəmə gəldiyi beynəlxalq platformada İngiltərəni dəstəkləməsi əlaqələri gərginləşdirmişdi. Və İrana tətbiq olunan neft embarqosuna da tərəf çıxmışdı. **Mussadıkdən** sonra da İran- Türkiyə ümumiyyətlə ABŞ-ın çəkdiyi orbitdə inkişaf edirdi.. Nəticədə, ABŞ-ın təşviqi ilə 1955-ci ilin noyabrında noyabrında İranın Bağdad Paktına daxil olması baş verdi.

1960-cı illərdə iki qonşu ölkənin münasibətləri yeni bir çərçivədə davam etdi. Türkiyə-iran münasibətləri ABŞ-ın çərçivəsindən çıxaraq, öz çıxarları yolunda davam etdi. Türkiyə həm xarici siyasətində CENTO ilə əlaqələrini qoruyur, həm də balanslı siyasətdən istifadə edərək İrandan əlaqələrini möhkəm tuturdu. İki ölkə arasındakı 1973-74 illərlə birlikdə və 1945 sonrası dövr arasındakı tarazlıq, siyasi, iqtisadi və hərbi baxımlarla pisləşməyə başladı. Türkiyə 1974 Kipr Sülh Əməliyyatından sonra siyasi yalnızlıq və iqtisadi çətinliklər yaşanrkən və 1973-74-ci illərdə İranda neft böhranı sonrasında nüfuz və sərvət yaşamağa başladı. Türkiyə ABŞ-ın hərbi silah ambargosundan sonra zəiflədiyi halda, İran sınırsız hərbi silahlanaraq gücləndi. Türk-Amerika münasibətləri pisləşdikcə, İran (Səudiyyə Ərəbistanı ilə birlikdə) ABŞ-ın bölgədəki əsas dayanacağı olmuşdur.

Türkiyə bu dövrdə İrana əhəmiyyət verərək yüksək səviyyəli səfərlər həyata keçirmişdir. Lakin Şahdan neft almaqda asanlaşdırmaqlıq istədiklərində, buna yanaşmayınca yəni qəbul etməyə hazır olmadı, Türk siyasi elitesində İrana qarşı bir təəssüf var idi daha doğrusu yarandı. Şah hər nə qədər Amerikanın Türkiyəyə tətbiq etdiyi silah embarqosuna (Cento və Orta Şərqdə təhlükəsizliyin zəifliyə uğraması səbəbiylə qarşı çıxsa və bu mövzuda Amerikalı səlahiyyətlilərə qayğılarını ifadə etsə də, Türkiyə qarşısında qazandığı üstünlüyü də istifadə etmək istəmişdir.

Digər tərəfdən, Türkiyə, Tehranın bölgənin ən qüdrətli dövləti olmağı cəhdlərindən də narahat idi. Türkiyə baxımından bu dövrdə təkə təsəlliverici inkişaf 1975- ci il **Cezayir** müqaviləsi və Şahın İraqdakı kürd hərəkəti üçün dəstəkidir. dəstəyindən çəkilməsi oldu. [48] İki dövləti bir araya gətirən bir dam 1969-cu ildə qurulan İKT idi. Təşkilat, müsəlman ölkələrinin iqtisadi, hərbi,

mədəni və siyasi sahədə əməkdaşlığına nail olmağı hədəfləyir. 1979-cu ildəki İran İslam İnqilabına gəldikdə, İran və Türkiyə İKT çərçivəsində yaxından əlaqələr qurdular. Ancaq, inqilabdan sonra isə təşkilat çərçivəsində bir-birləri ilə qarşı-qarşıya idi. [48]

Türkiyə-İran 1950-ci illərdə Qərq ilə əlaqələrə mühüm önəm vermiş, qərbin köməkliyi ilə geostrateji vəziyyətinin önəmini Sovetlərə qarşı istifadə etmişdir. İran Şimali İraqdakı Kürdləri İraqa qarşı dəstəkləmiş və bu da türkiyəni narahat etmişdir. İranın 1973-cü il neft böhranı ilə iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşmış lakin xarici ölkələr üzündən iqtisadiyyat pisləşmiş , xalq tərəfindən Şaha olan qarşıdurma artmışdır. Şah 1979-cu ildə ölkəni tərk etmiş və bununla da İran İslam İnqilabı başlamışdır. [15]

Bəzi beynəlxalq əlaqələr mütəxəssislərinə görə; dünyaya dərin təsir Sovet göstərən üç inqilab var. Bunlardan birincisi 1789 Fransız İnqilabı, ikincisi 1917 Devrimi və nəhayət 1979 İran inqilabıdır. [10]

İran inqilabının sonu ölkə qəbul etdiyi şəliyə əsaslanaraq yenidən qurulmuşdur.. Bu inşa prosesinə bir çox amillər təsirli olmuşdur. Ölkədə hərbi hissələrə sərmayələr sürətlə artmışdır və bu da ölkədə iqtisadi çətinlikləri də yanında gətirmişdir . İnflyasiya hər il daimi olaraq artmış, məsələn, 1976-cı ildə təxminən 25.6%, 1977-ci ildə isə 40% -ə qədər artır (Ömər Faruk Görçün, s.54).

Şah Rza Pəhləvi ölkədə qərb üslubunda bir modernləşmə yaratmaq istəyirdi, amma xalqın vəziyyəti bununçün uyğun deyildi və ilk növbədə edilməsi gərəkən iqtisadi baxımdan ölkəni inkişaf etdimək idi.

Maliyyə dəstəyi təmin edilə bilməyən kəndlilər, böyük iqtisadi çətinliklərə girirdi, kənddən şəhərə hərəkət etmək məcburiyyətində qaldılar. Tələbələr Şaha qarşı təşkilata daxil olurlar və tələbələr də özlərini İslamçı və Marksistlər kimi bölüşdürürdülər. 1979-cu il 14 yanvarda İran Şah Rza Pəhləvi ailəsi ilə birlikdə ölkəni tərk etdi və İranda yeni bir dövr başlandı. Həzrət Ayətullah Xomeyni ilə yanaşı, mollalar idarəni ələ keçirdi və İran İslam Respublikası quruldu. Ayətullah Xomeyni ilə Türkiyə-İran münasibətlərinin daha da pisləşəcəyinə dair ritorika

akademik və siyasi dairələrdə geniş yayılmışdır. Amma deyildiyi kimi bu baş vermədi. Türkiyə 1979-cu il fevralın 13-də İranın yeni rəhbərliyini tanıtdı. [10]

1979-cu ildə İran İslam inqilabı ilə baş verən dəyişiklik, bu qonşu ölkələr də ideoloji münaqişəyə baxmayaraq əməkdaşlığa da gətirib çıxardı. Soyuq Müharibədə Sovetlər Birliyinin bölgədəki təsirini artırdığı bir dövrdə İrandakı yeni rejimin Moskva əleyhdarı mövqeyi, həm Türkiyə, həm də müttəfiqi ABŞ tərəfindən müsbət qarşılandı.

Bu səbəbdən, Türkiyə hökuməti 1979-cu il fevralın 13-də, qurulduqdan bir neçə gün sonra İİR-i tanıdığını elan etdi. İran beynəlxalq platformada tək idi. Bu səbəbdən daxili tarazlıqlarını meydana gətirərkən, xaricdən reaksiya almamaq üçün Türkiyə də başda olmaq üzrə qonşularına və ətraf ölkələrə dostca rəftar edərək, onlarla mülayim münasibətlər yaradırdı. Ümumiyyətlə İİR qurulan gündən Türkiyə ilə ehtiyatlı davranırdı. **Ecevit**, Türkiyənin hər cür ehtiyacda İrana kömək edəcəyini söylədi.

Türkiyənin bu müsbət rəftarının arxasında iqtisadi səbəblər var idi. Ankarada, bu dövrdə ölkənin ciddi iqtisadi çətinliyə girdiyi vaxtda İranı itirmək istəmirdi. İnqilabın ilk illərində Türkiyə Tehrana qarşı iqtisadi embarqoya qatılmadı. İslam İslam İnqilabından sonra ikitərəfli əlaqələr sərhəd problemləri və azlıqlar kimi keçmiş problemlərdən təsirləndi. Bu dövrdə İslam İnqilabı tərəfindən yaradılan repressiya siyasətindən qaçan iranlılar Türkiyəyə qaçdı. [48]

Xomeyni dövrü Türkiyə-İran əlaqələrinə baxacaq olsaq, inqilabdan dərhal sonra Türkiyə Cümhuriyyətinin İranda baş verən rejimin dəyişikliyinə quruluşçu bir üslubla yaxınlaşdığını görürük. Çünki, Türkiyəni, eynilə 1945-ci ildə olduğu kimi İranın bir daxili qarışıqlığa məruz qalıb bölünməsindən və Sovet müdaxiləsinə məruz qalması narahat edirdi.

Bununla yanaşı, İranın daxili qarışıqlığı, bölgə dənüz boşluğu yarada bilərdi və Kürd milli hərəkatı güclənərdi. İmam Xomeyninin Türkiyəyə olan baxışları müsbət deyildi. Xomeyninin Türkiyə ilə bağlı mənfi fikirləri olsa da, ikitərəfli münasibətlərə, xüsusilə də iqtisadi sahədə çox təsir etməmiş, ikitərəfli əlaqələr artmağa başladı. İranın Türkiyədə idxalatı 1978-ci ildə 44 milyon dollar,

1979-ci ildə 12 milyon dollar idi, bu rəqəm 1985-ci ildə 1.1 milyard dollar çatmışdır. İran - İraq müharibəsi əsnasındakı tərəfsizlik siyasəti və Türkiyənin ABŞ-a Aprel 1980-ci il tarixində embarqoya qatılmayacaklarını deməsi ticarət əlaqələrin inkişafını təmin etmişdir. İki ölkənin ən əhəmiyyətli problemlərindən biri isə PKK terror təşkilatının fəaliyyəti ilə əlaqədar idi. Türkiyə müxtəlif istiqamətlərdə narahatlıqlarını davamlı olaraq bildirir, İran isə bu istiqamətdə Türkiyənin iddialarını qətiyyətlə rədd edirdi. 1984-cü il 28 noyabrda Türkiyə ilə İran arasında imzalanmış təhlükəsizlik razılaşması ilə hər iki ölkə öz ərazilərində digər ölkənin təhlükəsizliyini təhlükə altına alan hərəkətləri qadağan etmək barədə qərar qəbul edib. Razılaşma Türkiyə baxımından İran tərəfindən gələ biləcək PKK fəaliyyətinin qarşısını almaq baxımından böyük əhəmiyyətə malik idi. [13]

1979-cu ildə İran İslam İnqilabından Türkiyə və İran əlaqələrinin pisləşəcəyi gözlənilirdi. Amma gözlənilən olmadı. Xüsusilə iqtisadi arenada əlaqələr, Şah dövründən də daha çox irəliləyirdi. Türkiyə yeni rejimi əvvəldən rəsmi olaraq qəbul etdi və müdaxiləyə etmədi. O dövrdə hakimiyyətdə olan **Ecevit hökuməti** Şahın rejiminə qarşı mənfi tənqiddə malik idi. Digər tərəfdən, Türkiyə 1920-ci illərdə və 1945-ci ildəki kimi olduğu kimi, İrani daxili qarışıqlığa düşməsindən və sovet müdaxiləsi altına keçməsindən narahatlıq keçirirdi. Digər tərəfdən baxıldığında da İranın daxili çəkişmələrə düşməsi ilə Kürt Milli hərəkatı güclənə bilərdi. Digər tərəfdən, İran o dövrdə çox pis vəziyyətdə olan Türkiyə iqtisadiyyatı üçün yaxşı iş ortağı idi.

Nəhayət, 1979-cu il və daha sonrakı inkişaflarla birlikdə 70-ci illərdə iki ölkə əlaqələrində İranın lehinə yaranan qeyri-tarazlıq ortadan qalxdı, Türkiyə strateji əhəmiyyətinin artdı və Türkiyə-Amerika əlaqələri yaxşılaşdı. Bu baş verənlərin İran inqilabını Türkiyənin müsbət qarşılamasında payı olduğunu demək olar.

1980-ci ilin sentyabrında başlayan və səkkiz il davam edən İran-İraq müharibəsi zamanı Türkiyə-İran münasibətlərinə analitik baxdıqımızda əlaqələrin müəyyən mövzular ətrafında formalaşdığını görürük. Bəziləri əməkdaşlığın ölçüsünü vurğulayırlarsa, digərləri münaqişənin ölçüsünü vurğulayırlar.

İran-İraq müharibəsi İran-İraq müharibəsi ərzində Şimali İraqdakı inkişaf və Türkiyədə eyni dövrdə PKK hərəkatının yaranması Türkiyə-İran əlaqələrinə təsir etmişdir. 1983-ci ildən etibarən İranın ordusu Şimali İraqa girərək cəbhə açdı və Bağdada qarşı İraqlı Kürd qruplarla əməkdaşlığa girməsi Türkiyəni narahat etdi. Xüsusilə 1986-ci ildən etibarən bir tərəfdən Şimali İraqdakı bütün kürd qrupların birləşərək İranın nəzarəti altına girməsi digər tərəfdən İran ordusunun Kərkükə yaxınlaşaraq Kərkük-Yumurtalıq neft boru xəttini təhdid etməsi Türkiyəni narahat etmişdir. Türkiyədə İranın PKK-ya kömək etməsi şübhəsi varkən Şimali İraq kürdləri ilə ittifaqda olan İranı isə Türkiyənin PKK-ya qarşı Şimali İraqda həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlar narahat edirdi.

İran İnqilabından sonra başlayan ən vacib məsələlərdən biri iki rejim arasında "ideoloji" fikir ayrılığı idi. 1988-ci ilin avqustunda İran-İraq müharibəsinin sona çatmasıyla birlikdə iki ölkə arasındakı problemlər artıq böhranların baş verməsinə səbəb oldu. Bu böhran dövrü Ankaradan İranın səfirinin getməsi ilə başa çatmışdır. İranda 1989-cu il iyun ayında Ayətullah Xomeyninin ölümü və 1989-cu il iyul ayında Haşimi Rəfsəncaninin prezident seçilməsi ilə birlikdə, Rəfsəncani və qrupunun İranın daxili və xarici siyasətdə yeni praktik yanaşmalara uyğun olaraq münasibətlər yenidən normallaşdırılmağa çalışıldı. [10]

1.3 Soyuq müharibədən sonra Türkiyə-İran münasibətləri (1991-2002)

1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması və Soyuq Müharibənin sona çatması regional siyasət üçün yeni bir başlanğıc oldu. Orta Asiyada, Türkiyə və İran münasibətlərinə gətirib çıxarmadan ümumi maraqlarla ətrafında bir güc mübarizəsinə girdi. Bu dövrdə Türkiyə öz xarici siyasətini hazırlayaraq ABŞ-ın dəstəyini alaraq və yeni qurulan dövlətlərə "Türkiyə modelini" təklif edərək bölgədə fəaliyyətini artırmağa çalışdı. Digər tərəfdən İran, ABŞ və Türkiyəyə qarşı Rusiyayla yaxınlaşaraq və bölgədə meydana gələn güc boşluğuna qarşı tədbirlər aldı.

Bu dövrdə Türkiyə, İranın regional güc olma təhlükəsini təhdid olaraq dəyərləndirdiyindən , İran da Türkiyəni "böyük bir iblis" Amerika tərəfindən idarə olunan ölkə olaraq görməyə başladı.1990-cı ildən sonra PKK-ya İran tərəfindən verilən dəstəyin Türkiyə-İran əlaqələrinə mənfi təsir göstərdi.Türkiyə ilə əlaqələri. Rəfsəncani dövrü Tehran-Ankara əlaqələrindəki ən əhəmiyyətli mövzu SSRİ-nin parçalanmasından sonra müstəqillik qazanmış yeni respublikaların maraqları üçün mübarizə olmuşdur. Bir çox ekspertin irəli sürdüyü SSRİ-dən sonra Türkiyə və İran bölgədəki siyasi və iqtisadi boşluğu doldurmaq üçün irəlidə qarşı-qarşıya gəlməsi fikri özünü doğrultmadı. Türkiyənin və İranın iqtisadi istiqamətdən kifayət qədər güclü olmaması, istərsə də Rusiyanın bölgə ölkələri üzərində yenə də təsirli olması ilə iki tərəfin da gözlədiyi nəticə vermədi.

Bu dövr, Amerikanın bölgədə İranın təsirini məhdudlaşdırmaq üçün "Türkiyə Modelini" dəstəklədiyi bir dövr idi. Qonşu dövlətlərin regional güc mübarizəsinin açıq şəkildə yaşandığı tək ölkə Azərbaycan olmuşdur. Bu rəqabət Elçibəyin Azərbaycana hakimiyyətə gəlməsi ilə öz zirvəsinə çatdı.

Bölgədəki PKK terror təşkilatının fəaliyyəti də iki ölkə arasındakı əlaqələrdə gərginliyə səbəb oldu. İranın bu siyasətə dəstək verdiyini Türk tərəfinin ittihamlarına baxmayaraq, İranın rəsmi hakimiyyəti onu daim inkar etdi. Rəsmi bəyanatlar bu istiqamətdə olmasına baxmayaraq, İranın PKK kartını Türkiyənin əlaqələrində istifadə etməsi doğrudur. 1990-91-ci illər Türkiyə-İran əlaqələri baxımından yeni bir dönüş nöqtəsi oldu. 1990-cı il avqust ayında İraqın Küveyti işğal etməsi ilə yaranan Körfəz Böhranı zamanı və bundan sonra olan hadisələrlə həm bölgə tarazlıqları dəyişmiş həm də İran-Türkiyə əlaqələrinə yeni ölçülər əlavə edilmişdi.

Körfəz Döyüşünün sonunda Şimali İraqlı kürdlərin Səddam Hüseyn rejiminə qarşı üsyan etmələri və buna İraqın verdiyi qarşılıq nəticəsində İran və Türkiyə sərhədinə yığılanlar ABŞ və müttəfiqlərinin vəziyyətə müdaxiləsinə səbəb olaraq Amerikanı siyasi və hərbi baxımdan Şimali İraqa daşımış, və bu İran üçün təhlükə edici vəziyyət yaratmışdı. Bu vəziyyətdə a) Türkiyənin köməyi ilə ABŞ-ın bölgədə varlığını davam etməsi; b) İran-ABŞ münasibətlərinin pisləşməsi; c) kürd

qrupların mövcud tarazlıq siyasəti; d) nüfuz boşluğundan istifadə edən PKK-nın Şimali İraqda get-gedə güclənməsi.

Başqa əhəmiyyətli bir inkişaf isə 1991-ci il dekabrda Sovetlər İttifaqının parçalanması ilə Qafqaz və Orta Asiyada yeni dövlətlərin meydana gəlməsiydi. 1992-ci ildə Qərbdə məşhur ziyarət Sovetlər ittifaqının dağılmasından sonra yaranmış nüfuz boşluğun Orta Asiyada bir İran modeli və Türk modeli rəqabətinə imkan verdi. Ölkələr arasında rəqabətnən yanaşı işbirliyi də yaşanırdı.

1990-1991-ci illərdən sonrakı dövrdə həm ticarət əlaqələri müəyyən sahələrdə yəni ECO çərçivəsində, ikitərəfli müqavilələr və ortaq layihələr çərçivəsində yaşanırdı. Türkiyədə İranın terror fəaliyyətləri PKK ilə İranın əlaqələri də mövcud idi. Amma gərginliklərə və böhranlara baxmayaraq, əlaqələr iqtisadi və siyasi ölçülərdə mövcud müqavilələr çərçivəsində baş vermişdi.

Rəfsəncani dövrü əlaqələrindəki əhəmiyyətli hadisələrdən biri də jurnalist və yazıçı 1993-ci ildə Uğur Mumcu'nun qətlə yetirilməsi hadisəsidir. Türkiyədə bu qətl İranla bağlı təşkilatların fəaliyyətinə yozulmuşdur. Türk ictimaiyyət də İrana qarşı reaksiyasını göstərmiş, bu dövrdə İran əleyhinə etirazlar edilmişdir. Daima ağırlı bir seyr izləyən əlaqələrdəki 1996-cı ildə başlayan Ankara-Tehran arasındakı böhran 1997 Fevralında səfirlərin qarşılıqlı olaraq geri çəkilməsi nöqtəsinə qədər gəlmişdir. Amma səfir olmadığı dövrlərdə belə əlaqələr siyasi və iqtisadi baxımdan davam etdi.

1996-cı ilin fevral ayından başlayaraq ikitərəfli münasibətlər əhəmiyyətli dərəcədə pisləşdi. Türkiyə mətbuatında Türkiyədə vəzifəli İran diplomatlarının jurnalist Çətin Oktay sui-qəsdilə əlaqələri olduqları iddiasıyla yaranan gərginlik artıq qarşılıqlı casusluq ittihamına çevrildi və hər iki ölkə diplomatlarını geri çağırırdı.

Rəfsəncaninin 1996-cı ilin dekabr ayında Ankaraya səfəri ilə avqust ayında yaranan proses başa çatdı. Səfərlərdə turizm sənayesi, nəqliyyat və ticarət əməkdaşlığı, müdafiə, gömrük birliyi kəşfiyyat və sahəsində əməkdaşlıq məsələləri müzakirə edildi. Bütün bunlarla yanaşı İsrail ilə türkiyənin əməkdaşlığı sürətləndi və İran terrorçu ölkə elan edildi. Bu gərginlik 1997-ci ilin əvvəlində

böhrana yaratdı. 1997-ci ildə fevral Ankara Sincanda Rifah Partiyası tərəfindən təşkil edilən Qüds Gecəsinə ayında İran səfiri Bagherinin qatılaraq, Türkiyəni İsrail ilə əlaqələri səbəbiylə günahlandırması əlaqələri qopma nöqtəsinə çatdırdı.

1996-cı il iyulda baş nazirliyə Necmettin Erbakanın gəlməsiylə İran ilə əlaqələrdə dönüş nöqtəsi oldu. Amma altı ay içində Erbakan və qrupunun xarici siyasət prosesində səhvləri və Türkiyənin daxili siyasət tarazlıqlarıyla əlaqədar ikitərəfli əlaqələr daha da pisləşdi. İlk xarici səfərini Baş nazir Erbakan 1996-cı il avqust ayında İrana etdi. Onun əlaqələri yenidən yaxşılaşdırmaq xaricində başqa iki hədəfi də var idi: Təbii qaz razılaşması və PKK-ya kömək mövzusunda Türkiyənin narahatlığını bildirmək. Beləliklə Erbakan dövründə İran - Türkiyə arasında Tehrandə 23 milyard dollarlıq təbii qaz müqaviləsi imzaladı. İran PKK-ya dəstək mövzusunda isə, yaranan iddialarla razılaşmadı və onları inkar etdi və yeni açıq zəmanət verdi. Nazirlər və yüksək səviyyəli bürokratlar bu layihələri həyata keçirmək üçün bir-birlərini səfərlər etdilər

Məhəmməd Xatəmi prezident seçildikdən sonra, Məsud Yılmaz baş nazirliyindəki Ansol-D koalisiya hökuməti də Türkiyədə fəaliyyətə başlamışdı. Xüsusilə 1997- ci ilin payızından başlayaraq xarici işlər naziri İsmayıl Cemin də söyləriylə iki ölkə arasındakı əlaqələri yenidən yaxşılaşdı. İKT konfransı zamanı Demirel və Hatəmi ilk dəfə bir yerə geldilər. [14]

1999-cu ilin **avqustuna** qədər ən çətin dövrlərdən biri olmuşdur. 1999-cu il fevral ayında Öcalanın tutularaq Türkiyəyə gətirildi və bununla birlikdə münasibətlərdə yeni problemlər yarandı. Təqib edən dövrdə Ankara və Tehran əməkdaşlığa başladılar və artıq PKK mövzusu gündəmdən düşərkən düşərkən, 2000-ci il yanvarda Hizbullah əməliyyatının, 2000-ci ildə isə Uğur Mumcu cinayəti ilə əlaqədar olaraq **Umut** əməliyyatının olması Türkiyə ictimaiyyətdə gərginliyə gətirib çıxardı.

Beləliklə, 2000-ci ilə gəldikdə, Türkiyə üçün, ikitərəfli münasibətlər bir çox illərdən sonra ilk dəfə sabitlik əldə etdi. İranın 1990-ci ildən Türkiyə ilə bağlı qayğıları isə Şimali İraqda Türkiyənin hər keçən gün artan varlığı və İsrail ilə Türkiyənin yaxınlaşması. [10]

Türkiyə ilə əlaqələr **Hatəmi** dövründə İran-Türkiyə əlaqələri qane edici deyildi. Rəfsəncani rəhbərliyində gərginləşən əlaqələr 1997- ci ilin əvvəlində böhranla nəticələnmişdir. İran səfiri **Bagherinin** Rifah Partiyası tərəfindən Sincanda tərtib edilən Qüds gecəsində Türkiyənin İsrail ilə münasibətləri səbəbiylə Türkiyəni günahlandıran bir çıxış etməsi onsuz da gərgin olan münasibətləri qopma nöqtəsinə gətirmiş, qarşılıqlı ittihamları iki ölkə səfirlərinin qarşılıqlı olaraq geri çəkilməsi izlemiştir.

Türkiyə ilə İran arasındakı əlaqələrin düzəldilməsi üçün bu dövrdə Harrazi və İsmail Cemin söyləri nəzərə dəyərdir. 1997-ci ilin avqustunda BMT iclaslarında görüşən Cem və Harrazi əlaqələri normallaşdırma və qarşılıqlı olaraq yeni səfirləri təyin etmək qərarı aldılar. Əlaqələr 1998-ci ildə səfirlik səviyyəsinə yenidən çıxarılmışdır. Bu dövrdə PKK terroru yenə də gündəmə damğasını vurdu. İran üstündən PKK hücumları artırdı Ağla gələn ilk sual Suriyanın yerini İranın mı aldığıydı. 17 Avqust zəlzələsi iki ölkə arasındakı problemlərin - müvəqqəti də olsa belə, unudulmasına səbəb olmuşdur. [13]

İran-Türkiyə əlaqələri. Mahmud Əhmədinejadın prezidentliyinə seçilməsiylə Monaçer Mottakinin Xarici İşlər Naziri olmuşdu. Əlaqələr normallaşmışdı. Xomeyni dövründə belə Ankaraya səfir təyin edilməsinə diqqət edilirdi. Türkiyəni hədəf alan şərtləri səbəbiylə Türk ictimaiyyətdə reaksiya alan Mottakinin köməkçisi da özü kimi problemlə şəkildə Türkiyədən ayrılan köhnə səfir Bagheri olmuşdu.

Əhmədinejadın ifadələri və fəaliyyətləri Türkiyə tərəfindən diqqətlə müşahidə edilsə də bu vəziyyət ticarət əlaqələrini çox etkilememiştir. Əvvəl qeyd edildiyi kimi, ticarət münasibətləri İran və Türkiyə arasındakı münasibətlər ən pis vəziyyətdə olan böhran dövründə də davam etdi. İran Türkiyə təbii qazının qarşılıqayabiləcəyi ölkəydi Türkiyə enerji ehtiyacını qarşılamaqda tək ölkəyə bağlı qalmaq istəmirdi. Rusiya bu dövrdə neft və təbii qazı Avropaya qarşı silah olaraq istifadə edərkən, Türkiyənin tədarük variantlarını artırması üçün vacibdir. Digər tərəfdən, İranın ümumi ixracatının əhəmiyyətli bir hissəsi neft və təbii qazdan ibarətdir. Amerikan embarqosu altındakı İranın qeyri-neft məhsulları sahəsində

ixracatın inkişaf etdirilməsi və xarici sərmayənin təşviq edilməsiylə əlaqədar mövcud siyasətinə ən yaxşı cavab verə biləcək ölkələrdən biri də sərhəd qonşusu olan Türkiyədir. Kürd məsələsində ABŞ siyasəti, Türkiyə ilə İranı bir-birinə daha yaxınlaşdırdı. [13]

1994-cü ildə Türkiyə hərbi əməkdaşlıq üçün İsrailə müqavilələr imzalayıb və iki ölkə arasındakı ticarət sıxlaşdı. Ankara - Tel Aviv yaxınlaşması Tehrandə şübhəli bir şəkildə qarşılandı. 1990-cı illərin axırlarında Türkiyənin Xarici İşlər Naziri İsmayıl Cem 'Yaxın Şərq qonşuları və İranla' regional mərkəzli xarici siyasət 'çərçivəsində ikitərəfli əlaqələri sürətləndirdi. Eyni ildə İranda keçiriləcək prezident seçkilərini islahatçı namizəd Məhəmməd Hateminin qazanması Türkiyədə müsbət qarşılanıb, əlaqələrin yumşalacağına ümid edirdi.

Ancaq 1997 İKT-nin Tehran Sammitində, İran və Ərəb nümayəndələrinin Şimali İraq və İsrail əməliyyatları ilə əməkdaşlıq üçün Türkiyəni qınadıqları isə böyük bir təəccüb yaratdı. Bu dövrdə Türkiyədə törətdikləri cinayətlərlə məşhurlaşan Hizbullah təşkilatını İranın dəstəkləməsi ssenariləri isə başqa bir güvensizlik məsələsiydi. Bu vəziyyətin hər iki ölkənin yalanlaması ilə gərginlik ortadan qalxdı.

Bundan sonra enişli yokuşlu əlaqələr davam etdi. İran ilə Türkiyənin inkişaf etmək istəyən əlaqələri Türkiyə hökumətini 1998-ci ildə İranda tələbə tədbirlərinə görə İranın günahlandırması ilə gerilədi. 2000-ci ilin yanvar ayında Ankaraya səfəri zamanı İran Xarici İşlər Naziri Kamal Harrazinin "rejim ayrıdır, lakin könüllər bərabər" sözləri ilə əlaqələr bir daha rahatlaşdırıldı.

Türkiyə - İran münasibətləri 2000-2001 illərində əsasən Kürd məsələsi və PKK oxunda formalaşmışdı. Xüsusilə sərhəd təhlükəsizliyi və "terrorizmlə mübarizədə" iki ölkə tərəfindən yaradılmış birgə komitələr və komissiyalarla bağlı problemlər əsasən aradan qaldırıldı. Artıq ikitərəfli səfərlər də artdı, bu səfərlər yalnız diplomlarla məhdudlaşmırdı, ticarət nümayəndə heyətləri də qarşılıqlı olaraq səfərlər etdi. Əlaqələr qeyri-sabit olduğu bir dövrdə xarici işlər naziri Cem'in səfəri yeni inkişaf gətirdi.

2001-ci il 11 sentyabr hücumundan sonra, vəziyyət yenə dəyişdi. ABŞ-ın qabaqlayıcı müdafiə doktrinasını hərəkətə keçirməsi və Rusiyanın da dəstəyi İranın, terrora qarşı müharibədə yalnız qalmasına səbəb verdi. Bu kövrək prosesdə, Türkiyə əvvəlkindən daha çox İranla əməkdaşlığa daha çox ehtiyatlı addımlar atdı, balanslı siyasətə üstünlük verməli oldu.

Tehran administrasiyası İraqa müdaxiləsinə Türkiyənin qoşunlarının göndərilməsinə qarşı çıxırdı, iki ölkənin də Şimali İraqda maraqları var idi.

Bu dövrdə Türkiyəyə PKK-nı terror təşkilatı kimi tanıması qarşılığında İran , enerji sahəsində əməkdaşlıq təklif etdi. İki məsələ arasında Türkiyə əlaqə qurulmasının düzgün olmadığını iddia etdi. Təbii qaz qiymətləri üzərində mübahisə, iki ölkə arasında gərginliyə səbəb oldu.

21-ci əsrdə ən çox bazarlıq edilən qaynaqların Qafqaz və Orta Asiyada tapılması, bu iki ölkəni bölgədə açar və körpü vəziyyətinə gətirdi. Qaynaqların şərq, qərb bazarına, Aralıq dənizinə, Hind Okeanına çatdırılması üçün İran və Türkiyə əhəmiyyətli bir mövqe qazandı. Bu vəziyyət qarşılıqlı maraq doğuran münaqişələrin əsası oldu. ABŞ-ın İraqa müdaxiləsindən sonra Şimali İraqdakı regional rəhbərliyin artması və müstəqil dövlət qurma istəyinin yaranması Türkiyə və İranı daha yaxınlaşdırdı.

İkitərəfli əlaqələr 2004-cü ildə başqa dönəmə daxil oldu. Türkiyə Baş Naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan, 18-ci Qarışıq İqtisadi Komissiyası konfransı üçün Tehrana səfər etdi, iki ölkənin həmin ilki ticarət həcmi 91 faizi nisbətində artaraq 2,4 milyard dollara çatdı. [48] 1988-ci ildə başa çatan İraq müharibəsi və 1989-cu ildə Xomeyninin vəfatı ilə Rəfsəncani İranda hakimiyyətə gəldi, ölkədə iqtisadi istiqamətdən quruluşu dəyişmiş, quruluşçu və müasir addımlar atmışdır. Bu çərçivədə əvvəlcə Bəsrə Körfəzi ölkələri ilə yaxşı əlaqələr qurmuş, 1993-cü ildə Dünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyə müraciət etmişdir. 1990-cı ildə Sovetlərin parçalanmasıyla Türkiyə **Atlantika İttifaqının** cənub-şərqində bir qanad ölkə olmaqdan çıxmış, Orta Asiya, Avropa, Qafqaz və Orta Şərq bölgəsində mərkəzi bir ölkə mövqəsinə çatmışdır. Bununla birlikdə ölkələr arasında rəqabət güclənmişdir.

PKK və Xalqın Mücahidləri Təşkilatının fəaliyyəti Türkiyə və İran arasında ölkə arasındakı əlaqələrin gərilməsinə səbəb oldu.

1997-2000-ci il dövrü 1997-ci ildə İranda Xatəmi prezident seçildi və xarici siyasət bu prinsiplər üzərində qurulmuşdu, qonşularla (Türkiyə, Rusiya, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Basra Körfəzi ölkələri, Əfqanıstan) təhlükəsizlik kontekstində yaxşı əlaqələr qurmaq və Qərb ölkələrinə qarşı ittifaqlar quraraq özünün təhlükəsizliyini qorumaq. Bu baxımdan, Hindistan, Yaponiyaya və Çinlə və iqtisadi və yaxşı münasibətlər qurur, bu da ABŞ-ın mümkün ambargo təhlükələrinə qarşı tək qalmasını önləmişdir. [15]

II Fəsil. Ədalət və İnkişaf partiyası dövründə Türkiyə-İran münasibətləri

2.1 Türkiyə xarici siyasətinə ümumi baxış

Türkiyə, xarici siyasətini Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən təyin olunan "Yurdda Sülh, Dünyada Sülh" qanunu istiqamətində icra etməkdədir. Türkiyə, əhatəli, sülh-yönümlü və prinsipli bir viziona malikdir. Bu məqsəd üçün bütün imkanlardan istifadə edir. Türkiyə, köklü dövlətdir və demokratiya ənənəsinə malikdir. Onun üstünlükləri mərkəzi coğrafi mövqeyindən, dərin tarixi təcrübəsindən, gənc və təhsilli əhalidən və dinamik iqtisadiyyatından yaranır. Türk xarici siyasəti bir çox tamamlayıcı iqtisadi, siyasi, humanitar və mədəniyyət vasitələrindən faydalanır və dünya miqyasında fəaliyyət göstərir.

Türkiyə, həm Türkiyə üçün, həm də AB üçün fayda təmin edəcəyinə diqqət çəkdiyi Avropa Birliyi üzvlüyünü hədəfləməkdədir. Türkiyə, Avropaya da təsir edən bir çox problemə həll tapmaq səylərinə təsirli olaraq iştirak etməkdədir.

NATO-nun fəal bir üzvü olan Türkiyə, Şimali Atlantika ittifaqına və ittifaqın əsas dayağı olan "birimiz hamımız, hamımız birimiz üçün" prinsipinə əhəmiyyətli qatqılar edir..

Quruluşundan bu yana G-20in aktiv bir üzvü olan Türkiyə, 2015-ci ildə başçılığını etmişdir. G-20-də əhatə edici iqtisadi böyümə və ədalətli bölüşmə də daxil olmaq üzrə Türkiyə, insani inkişaf ölçüsünü ön plana çıxarmaqdadır. Türkiyə, Avropanın və az qala bütün Avropa qurumlarının bir hissəsidir. Bunlara Avropa Şurası, Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) və bir çox digər forum daxildir.

O, həmçinin Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq (QDİƏT), Cənub-Şərqi Avropa Əməkdaşlıq Prosesi (SEEC) və İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ECO) kimi müxtəlif sub-regional təşkilatlar və təşəbbüslərin təsisçi üzvüdür. Türkiyə,

həmçinin, sabit olacaq bir Əfqanıstan hədəfini dəstəkləmək üzrə regional əməkdaşlığı kurumsallaşıran "Asiyanın Ürəyi: İstanbul Prosesi" ni qurmada qabaqcıl ölkə olmuşdur.

Türkiyə, digərlərinin yanında İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (IIT), İnkişaf etməkdə Olan Səkkiz Ölkə (D-8), Türk Dili Danışan Ölkələr Əməkdaşlıq Şurası və **MIKTA-nın** aktiv üzvüdür. 2017- ci ildə Türkiyə, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, **MIKTA-nın** ölkələri qrupunun və həmçinin Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı Enerji Klubunun bir ş dövr başçılığını icra etmişdir. Enerji xətlərinin mərkəzi və tranzit ölkəsi olaraq önə çıxan Türkiyə, Avropanın və dünyanın enerji təhlükəsizliyində mühüm əhəmiyyətli rol oynamaqdadır.

Türkiyə, NATO-nun müttəfiqi Amerika Birləşmiş Ştatları ilə strateji ortaqlığa malikdir və Avropanın təhlükəsizliyi və rifahı üçün transatlantik bağları həyati əhəmiyyətdə görməkdədir. O, 28 strateji tərəfdaşlıq, 20 ölkə ilə Yüksək Səviyyəli Əməkdaşlıq Şurası, Üçlü Regional Mexanizmlər, Nazirlər səviyyəsindəki müxtəlif mexanizmlər və 19 ədəd Sərbəst Ticarət Müqaviləsiylə geniş bir əməkdaşlıq şəbəkəsinə malikdir. Türkiyə, Orta Şərq, Balkanlar, və Cənubi Qafqaz , Şimali Afrika, , Cənubi Asiya və Orta Asiyadakı ölkələrlə olan yaxın əlaqələrini daha da inkişaf etdirməyə əhəmiyyət verir. Türkiyə, həmçinin Latın Amerikasını və Asiya Sakit okean bölgələrinə açılan siyasətini də derinləşdirir. Türkiyənin diplomatik nümayəndəlik sayı son illərdə böyük artım göstərmiş, 236 xarici missiyasıyla dünya səviyyəsində ən böyük altıncı qlobal şəbəkə halına gəlmişdir. E-konsulluq, E-viza sistemi xidmətləri və 24/7 fəaliyyət göstərən konsulluq zəng mərkəzi bunu gücləndirmişdir.

Qlobal problemlər yalnız qlobal əməkdaşlıq yolu ilə həll edilə bilər. Türkiyənin xüsusilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və digər çox tərəfli forumlar nəzdində icra etdiyi təsirli diplomatiyanı gücləndirməkdədir. Türkiyə, BMT Təhlükəsizlik Şurasında 2009-2010 dövründə vəzifə edərək qlobal sülhə, sabitliyə və təhlükəsizliyə aid məsələlərdə iştirak etmişdir. Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən ortaya qoyulan "dünya beşdən böyükdür" qanunuyla Türkiyə, BMT və

Təhlükəsizlik Şurasının günün ehtiyaclarını daha yaxşı qarşılıyacaq şəkildə islahata əməl edilməsini müdafiə etməkdədir. Türkiyə, 2016-cı ilin may ayında İstanbulda ilk Dünya Bəşəri Sammiti keçirilmişdir. Türkiyə, öz ölkələrindən qaçmaq məcburiyyətində qalan Suriyalılar və digərləri üçün açıq qapı siyasəti tətbiq edir. 3 milyonu aşan Suriyalı Türkiyəyə sığınmışdır. BMMYK məlumatlarına görə Türkiyə dünyada ən çox sayda sığınmacıya ev sahibliyi edən ölkədir. Türkiyə, hansı təşkilat tərəfindən hansı bəhanəylə başladılırsa başladılın terrorizm ilə fəal şəkildə mübarizə etməkdədir.

Bizim gün və yaşımızda baş verən digər bir problem etnik və ya dini nifrət, ayrı-seçkilik, ekstremizm, xarici düşmənçilik, anti-islamçılıq və digər istisna hallardır. Türkiyə, bu faktı ələ almağa istiqamətli dialoqa, açıqlığa, müxtəlifliyə və əhatə edici siyasətlərə duyulan ehtiyacın vurğulamaqdadır. Bu məzmununda Türkiyə, fərqli mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı hörmət və ortaq dəyərləri təşviq etməyə istiqamətli çabalarda qabaqcıl rollar boynuna götürmüşdür. Bu çərçivədə, Türkiyə və İspaniyanın ortaqlığında başladılan BMT Mədəniyyətlər İttifaqı cəhdi, "mədəniyyətlər qarşılıqlı" olaraq adlandırılan ssenarilərə sağlamfikirli bir cavab təşkil etməkdədir.

Türkiyə həmçinin kolaylaşdırıcılıq və vasitəçilik yolu ilə qlobal sülhə və təhlükəsizliyə iştirak etmə söylərində də qabaqcıl bir rol oynamaqdadır. Türkiyə, Finlandiya ilə birlikdə, Ərəbiliçilik Dostlar Qrupunda eş-prezident olaraq, vasitəçilik mövzusunda qlobal məlumatlılığı artırmaq üçün BMT-də təsirli bir rol boynuna götürmüşdür. Qrup BMT Baş Assambleyasının vasitəçiliyi ilə bağlı qəbul etdiyi dörd qətnamənin qəbul edilməsində asanlaşdırıcı funksiyanı həyata keçirmişdir. Türkiyə həmçinin ATƏT-də bənzər bir qrupun yoldaş-başçılığını etməkdə və dünyadakı müxtəlif vasitəçilik söylərini icra etməkdə ya da dəstəkləməkdədir. [16]

2023-ci ildə Türkiyə Respublikası 100. ildönümünü kutlayacaqdır. Türk hökuməti idarəetmənin müxtəlif aspektləri daxil olmaqla bir sıra konkret hədəflər qoymuşdur. Bu hədəflərin reallaşdırılması yalnız yurdda sülh və rifahın standartlarını yüksəltməklə qalmayıb eyni zamanda Türkiyənin öz coğrafiyasına və

əsasən dünyaya etdiyi fəaliyyətləri da gücləndirəcək. Türkiyənin təşəbbüskar və insani xarici siyasəti, bu təməl üzərində fəaliyyət göstərir və milli maraqlarımızı zəmanət altına almağa və insanlığın ortaq hədəflərinə iştirak etməyə davam edəcək. [17]

Mustafa Kamal Paşa rəhbərliyi altında başlayan Milli Mübarizə hərəkatının əsas məqsədi, tarix içindəki ömrünü tamamlayaraq Birinci Dünya Müharibəsi sonunda yığılan və hər tərəfdən işğala uğrayıb, Qərb müstəmləkəçiliyinin iştahına mövzu təşkil edən Osmanlı dövlətinin dağıntıları və yıkıntılarından Türk olan qisimləri qurtarıb özündə Avropa modelinə uyğun müstəqil bir Türk Milli dövləti qurmaq idi. Bu əsas hədəfə çatmaq üçün Şərqdə ermənilərə, Qərbdə yunanlara qarşı müvəffəqiyyətli bir şəkildə hərbi mübarizə aparən Mustafa Kamal Paşa; Türkiyə Milli prinsiplərini qəbul etdirə bilmək üçün beynəlxalq konjunktürü çox yaxşı qiymətləndirən müvəffəqiyyətli bir xarici siyasət icra etmişdir. Bu şəkildə, Milli Mübarizə hərəkatı xarici siyasət baxımından Türkiyənin xarici ölkələrdə tanınmasını təmin etməyə və düşmənləri ortaq olan ölkə və birliklərlə müxtəlif andlaşma və dialoglara girişərək maddi və mənəvi yardım əldə etməyə çalışarkən, Metodologiya baxımından, Türk xarici siyasəti Sovet İttifaqına qərb ölkələrinə qarşı yönəlib.

Məqsədləri fərqli olmaqla birlikdə, iki ölkənin də ortaq düşməne qarşı birlikdə hərəkət etməsi anlayışına söykənən bu əlaqələr nəticəsində, Türkiyə Milli Sovetlər Birliyi tərəfindən tanınmış, Anadolu hərəkatı beynəlxalq təkliddən kurtulmuşdur. Milli Mübarizə dövründə şəxsən Atatürk tərəfindən istiqamətləndirilən Türk xarici siyasəti yeni və milli bir dövlət qurma səyi, bir mənada Türkiyə Respublikasının quruluş diplomatiyasını meydana gətirmişdir. Türk xarici siyasətində Osmanlı dövrüylə diqqətə çarpan bir davamlılıq gözə çarpar.

Bu davamlılıq; Osmanlı dövlətinin son yüzilində xarici siyasətinə təsir edən beynəlxalq sistemin Türkiyə Respublikasının quruluşunu təqib edən illərdə də dünya siyasətini yoxlama altında tutmağa davam etməsinə bağlı olaraq, qəbul

edilən təhdidin qaynağının eyni olması ilə güc tarazlığı məktəbində yetişən xarici işlər personelindeki davamlılıqda kaynaklanmaktadır.

Bu davamlılıq; Osmanlı devletinin son yüzylində dıř politikasını etkileyen uluslararası sistemin Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu takip eden yıllarda da dünya politikasını denetim altında tutmaya devam etmesine baęlı olarak, algılanan tehdidin kaynağının aynı olması ile güç dengesi ekolünde yetişen dıřıřleri personelindeki davamlılıktan kaynaklanmaktadır.

Atatürk Türkiyenin mädäni dünyada gerçäk yerini ala bilməsi için müasirləşmənin mühüm olduğuna inanıb, reallaşdırdığı radikal yeniliklərlə Türkiyeni kuruluş etibarilə Qərbə yaxınlaşdırmışdır. Daxili siyasətdə başlayan bu radikal dəyişikliklərə paralel olaraq Türkiyenin xarici siyasətini da Qərbə yöneltmişdir.

Bu dövrdə Türkiyə, regional və beynəlxalq sahədəki sülhsevər fəaliyyətlərə aktiv bir şəkildə iştirak etməklə bərabər, öz təhlükəsizliyini ön planda tutaraq əvvəlcə regional ittifaqlara yönəlmiş, **Balkan və Sadabat Paktlarının kuruluşuna liderlik etmişdir, ayrıca beynəlxalq hüquq qaydaları çərçivəsində sülhsevər yollarla Boğazlar problemini öz lehinə bir həll etmişdi.**

Türkiyə, geosiyasi yeri və əhəmiyyətli strateji mövqe gərəyi Qərb ölkələri ilə Sovet İttifaqı arasında həssas bir tarazlıq qurmağa səy sarfetmişdir. Avropa və dünyanın qısa müddətdə böhranlar dövrünə girdiyi illərdə şəxsən Atatürkün istiqamətləndirdiyi həqiqi, sülhsevər və çox yönlü xarici siyasət sayəsində Türkiyə bölgədə bir sabitlik ünsürü olmuş, Avropada yaranan hər iki blok tərəfindən də daim dostluğu axtarılan, hər siyasi mərkəzdə hörmət oyandıran etibarlı artmış bir dövlət halına gəlmişdir.

Türkiyenin məhdud gücünə baxmayaraq qısa zamanda etibarlı bir dövlət halına gəlməsində, diplomasisindəki bacarığının və dünya güc dengələrinin yanında, coğrafi mövqeyindən qaynaqlanan geosiyasi əhəmiyyətinin xüsusilə Boğazlara sahib olmasının böyük rolunun olduğunu vurğulamaq gerekir. Türkiyə bu xüsusiyyətini daha sonrakı dövrlərdə də tez-tez vurğulayaraq dünya siyasətini gücünün üstündə təsir etməyə çalışacaktır.

II. Dünya Müharibəsi sona çatdıqda, struktur dəyişikliyi beynəlxalq sistem əsasında qurulmuşdur. Şərq-Qərb blokunun müharibənin sonunda ortaya çıxan iki super gücün rəhbərliyi və iki blokun soyuq müharibəsi yeni beynəlxalq sistemin həlledici xüsusiyyəti olmuşdur. Uluslar arası sistemdəki bu köklü dəyişiklik ölkələrin xarici siyasətinə əks olunarkən, Türkiyənin xarici siyasətinin də yenidən təşkil edilməsində təsirli olmuşdur. Türkiyə, NATO-nun daha quruluş mərhələsində bu ittifaqa daxil olmaq məqsədiylə cəhddə tapılmış, lakin nəticə ala bilməmişdir. Amma 1949-cu il 8 avqustda Türkiyənin Avropa şurası üzvlüyünə qəbul edilməsi, Türk dövlət adamlarını NATO-ya daxil olma mövzusunda həm cesaretlendirmiş, həm də müracaatlarına haqlı bir səbəb hazırlamışdır. Ancaq Türkiyənin NATO-ya daxil olma söyləri xüsusilə Avropalı üzvlərin iqtisadi, siyasi və mədəni etirazları ilə qarşılaşmışdır. Bu sırada baş verən Koreya Döyüşünü böyük bir fürsət olaraq düşünmüş və TBMM-nin təsdiqini almadan Koreyaya əsgər göndərmişdir. Koreya müharibəsindən sonra Türkiyənin NATO-ya alınması mövzusunda ABŞ-ın rəftarı dəyişmişdir. Koreya Döyüşü, regional müharibələrin heç də çətin olmadığını göstərdi və NATO ölkələrinə, xüsusilə Birləşmiş Ştatlara sovetlərə qarşı daha təsirli tədbirlər görməyə səbəb oldu. Nəticədə Sovetlər Birliyinə qarşı set çəkmə və çıxma biləcək olabiləcək bir döyüşdə hərbi bazaları ehtiyac duyulması səbəbi, iki blok arasında sərhəd dövləti mövqeyində olan Türkiyənin Qərbin gözündə strateji əhəmiyyəti artmış və Türkiyə 1952-ci ildə NATO-ya alınmışdır. [19]

Digər tərəfdən Türkiyənin bu ittifaqa girişində daha yaxın və konkret bir səbəb isə Sovet təhdidləri olmuşdur. Beləcə Türk xarici siyasətində Sovet təhdidinə qarşı Qərb müdafiə sistemi içində təhlükəsizliyi təmin etmək siyasəti, NATO-ya girməklə məqsədinə çatmış, ABŞ-ın Türkiyəyə etdiyi iqtisadi və hərbi yardımlara nizamlı bir qüvvəyə qazandırılmışdır. Türkiyə NATO-ya daxil etdikdən sonra bütün beynəlxalq hadisələri bu ittifaqın xüsusilə də ABŞ-ın perspektivindən qiymətləndirən tək istiqamətli, tək ölçülü bir xarici siyasət izləməyə başlamışdır.

1983-ci ildə Türkiyədə çox partiyalı dövrə keçilməsiylə, iqtidara gələn Turqut Özal xarici siyasətdə "iqtisadi pragmatizmi" ön planda tutaraq ABŞ-a

dayanma siyasətini **təəccüblü** hala gətirdi. Türkiyə-ABŞ əlaqələrində soyuq müharibə dövründə bəzi eniş-çixışlara baxmayaraq Türkiyənin strateji əhəmiyyəti və Sovet təhdidini anlamlarındakı oxşarlığa görə Türkiyə imtina edilməzliyini və etibarını qorumuşdur.

İslam dünyası 1973 neft böhranından sonra, Türkiyənin iqtisadi və siyasi əlaqələrində mühüm bir şəkildə dövrəyə girmişdir. Bu strategiya Qərbdən Kipr mövzusunda dəstək görə bilməmə, iqtisadi problemlərin Qərb ölkələrlə həll edilə bilməməsi, neft böhranının ödənişlər tarazlığına mənfi təsir etməsi, AB ilə gözlənilən müsbət inkişafın yaranmaması, Kipr hərəkətini Qərbin anlamaq istəməməsi və silah embarqosunun ABŞ-a olan etibarın Sarsıtması kimi faktorlar mühüm rol oynadı. Nəticədə həmin inkişaf İslam ölkələri ilə iqtisadi və siyasi əməkdaşlıq istəklərini qüvvətləndirmişdir. Bu çərçivədə 1969-cü ildə təməlləri atılan İslam Konfransı Təşkilatının işlərinə başlanğıcda bitərəf bir rəftarla qatılmış olan Türkiyə, 1970-ci illərin ortalarından etibarən təşkilatın bütün yığıncaqlarına gedərək üst səviyyədə iştirak etməyə başlamışdır. Ayrıca bu təşkilat vasitəsiylə Türkiyə getdikcə artan sayda Orta Şərq, Asiya və Afrika ölkəsi xarici ticarətini inkişaf etdirmədə və ortaq texniki və mədəni kömək proqramlarını tətbiqində faydalar sağlamışdır.

1989-cü ildən etibarən Sovet İttifaqında dəyişməyə bağlı olaraq Şərqi Avropa və Balkanlarda ortaya çıxan hadisələr və 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması, beynəlxalq sistemdə köklü dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Bu dəyişmə müddətində Şərq blokundakı Sosialist rejimlər sürətlə çökmüş, demokratikləşmə yolunda əhəmiyyətli addımlar atılmış, Sovetlər birliyi və Yuqoslaviyanın parçalanması ilə bir çox müstəqil dövlət ortaya çıxmışdır. Beləcə 1945-ci ildən etibarən beynəlxalq sistemi şəkilləndirən və Soyuq müharibə dövrü olaraq adlandırılan və artıq köhnə olaraq qəbul edilən dünya nizamı sona çatmış, Şərq-Qərb cəbhələşməsi aradan qalxmışdır. Qloballaşma və ya qloballaşma olaraq da adlandırılan bu yeni dövrdə demokratiya, azadlıq, insan hüquqları və hüququn aliliyi kimi universal dəyərlər önə çıxan mövzular olmuşdur.

Soyuq Müharibənin bitməsi illərdən bəri strateji önəmi Sovet təhdidini Qərb bloku içində qarşılamağa verən Türkiyə baxımından yeni bir dövrün başlanğıcı olmuşdur. Bu dövrün əsas xüsusiyyəti Türkiyənin çox yönlü və kimi zaman naməlum və bəzi təhdidlərə və yeni imkanlara rast gəldiklərini söylədi. Soyuq müharibənin sona çatmasına paralel olaraq dünya da yaşanan əməkdaşlıq və uzlaşma meylinə baxmayaraq, Türkiyənin coğrafiyası yeni bir qarşıdurma sahəsi halına çevrilmiş, uzun bir müddətdir istikrarsızlıqla sanki qaynaşmış olan Yaxın Şərq bölgəsinə, Balkanlar və Qafqaz bölgələri də əlavə olunmuşdur.

Yeni dövrdə Türkiyənin təhlükəsizlik stratejisindəki təhdid qəbul etmələri daha çox Şimaldan Cənuba və Qərbə kaymışdır. Bu vəziyyət Körfəz böhranı sonrasında PKK terror hərəkatının güc qazanması və Şimali İraqda də facto bir kürd dövləti qurulma prosesinə girdiyi dövr kimi ortaya çıxdı. Şimali İraqda meydana gələn inkişaflar birbaşa Türkiyənin ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliyini təhdid edən bir ölçü qazanmışdır. Bu məzmununda iki ölkə arasındakı su probleminin yanında xüsusilə PKK terror hərəkatına böyük dəstək verən və Türkiyəyə qarşı Yunanıstanla əməkdaşlığa girən Suriya ilə Türkiyənin əlaqələri getdikcə gərginləşmiş, oktyabr 1998-ci ildə iki ölkə bir döyüşün eşiyinə qədər gəlmişdir. Türkiyə Cənubdan qaynaqlanan bu təhdidə qarşı İsrail ilə əlaqələrini inkişaf etdirmişdir. Digər tərəfdən ortaq düşmənin aradan qalxması üzərinə daha əvvəlki zoraki birlikdəliyin içində çətinliklə basdırılan zidd xarici siyasət hədəfləri, Yunanıstan tərəfindən gedərək Türkiyəni daha da çox narahat edəcək şəkildə gündəmə gətirilməyə başlanmışdır. Bu yeni dövrdə Türkiyə və Yunanıstanı bir-birindən uzaqlaşdıran əsas problemlər yerinə bir-birinə yaxınlaşdıran əməkdaşlıq və rifaha verdiyi mövzular ön plana alınaraq isti bir əlaqə dövrü başladılmışdır.

Yugoslaviyanın parçalanması ilə başlayan, Balkanlarda inkişaf, bu bölgə ilə yaxından maraqlanmaq məcburiyyətində olan Türkiyəni 1990-ci illərin ilk yarısında ən çox narahat edən mövzuların başında gəlmişdir. Balkanların strateji baxımdan Türkiyə üçün böyük əhəmiyyət daşması və bu bölgədə yaşayan Türk və Müsəlmanların təhlükəsizliklərinin təmin edilməsi xüsusü Türkiyənin bölgədə aktiv bir siyasət izləməsini zəruri bilmişdir. Digər tərəfdən Qərb tərəfindən artıq

bir təhdid olaraq görülməyən Rusiya hələ bölgəsində əhəmiyyətli bir gücdür. NATO-nun qəbul etdiyi yeni strategiya Türkiyəni də çox yaxından maraqlandıran xüsusiyyətlər ehtiva etməkdədir. Xüsusilə Sovetlər Birliyinin aradan qalxmasından sonra, yeni təhdidin İslam ölkələrindən gələcəyinin ifadə, Yaxın Şərq və Şimali Afrika bölgələrinin NATO üçün yeni təhdid sahələrini meydana gətirəcəyiniz və ittifaqın sahəsi xaricində da əməliyyatlarda tapıla qəbul edilməsi son dərəcə köklü bir strategiya dəyişikliyi ifadə etməkdədir. Türkiyənin böhranla bölgənin mərkəzində olması səbəbiylə NATO-nun edən xarici bir rol boynuna götürməsi böyük ölçüdə Türkiyəni əhatə edən ərazilərdə istifadə edilməsi mənasını da gəlməkdədir. Bu yeni strateji çevrilmədə NATO-nun qəti bir şəkildə Rusiyanın ortaq düşmən olmadığını elan etməsi, gələcəkdə Qafqaz və Orta Asiyadakı rəqabət səbəbiylə Türkiyə və Rusiya arasında yaşana biləcək olan bir qarşıdurmada Qərbin hansı tərəfdən yana rəftar edəcəyinin müəyyən olmaması gerçəyi Türkiyə baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir

Soyuq müharibənin sona çatmasından sonra Türkiyə üçün yeni dövrün təmin etdiyi ən böyük fürsət və yenilik keçmiş Sovet İttifaqında yaşayan Türk cəmiyyətlərinin kəşfi olmuşdur Rusiya və İranın Türkiyə üçün yaratdığı mənfiliklərə baxmayaraq, Balkanlardan Orta Asiyaya qədər uzanan geniş Avrasiya bölgəsində Türkiyə üçün daha təsirli bir regional rol oynama imkanı doğulmuşdur. Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Bölgəsi cəhdi Türkiyənin yeni aktiv və çox yönlü siyasətinin əhəmiyyətli bir nümunəsini təşkil etməkdədir. Bütün bu müsbət dəyişmələr Türkiyənin inkişafı təsir edə biləcək tutuma sahib olduğunu və xarici siyasətdə seçeneksiz olmadığını başa düşülməsinə yol açmış, iki bloklu quruluşda bir kənar dövlət mövqeyində olan Türkiyənin mərkəzi bir dövlət olaraq ortaya çıxmasını təmin etmişdir.

Atatürkün liderliyində həyata keçirilən Milli Mübarizə nəticəsində Avropa modeli bir milli dövlət olaraq qurulan Türkiyə Respublikası, xarici siyasətdə əvvəlcə bu yeni şəxsiyyəti ilə xalqlar özünü qəbul etdirmişdir. Atatürk, Türkiyəni müasir bir ölkə-dövlət halına gətirmək məqsədiylə başladığı radikal inkılâplara paralel olaraq Türkiyənin xarici siyasətini də Qərbə yönəltdirmişdir. Ancaq

müstəqillik və ərazi bütövlüyü ilə bağlı çox həssas olan Atatürk siyasəti heç vaxt bir ölçülü asılılığa çatan xarici siyasət halına gəlmədi. Necə ki Atatürk Qərbə istiqamətli xarici siyasəti əsas götürməklə birlikdə, Türkiyənin coğrafi yerinin ortaya çıxardığı geosiyasi həssaslıq ilə tarixi və mədəni təcrübəsinə bağlı olaraq çox yönlü bir xarici siyasət izləmişdir. Beləcə Atatürk dövründə izlənən aktiv, həqiqi, sülhsevər və çox yönlü xarici siyasət sayəsində Türkiyə, əhəmiyyətli problemlərini öz lehinə həll etmiş, bölgəsində bir sabitlik ünsürü halına gəlməsinin kənarında məhdud gücünə baxmayaraq dünyada hörmət oyandıran bir dövlət halına gəlmişdir.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra təhlükəsizlik narahatlıqları və ölkənin inkişafı üçün xarici köməyə ehtiyac duyulması kimi faktorların da təsiri ilə Türkiyənin Qərbə istiqamətli xarici siyasəti güclənərək davam etmişdir. Nəticədə, döyüşdən sonra ortaya çıxan Şərqi və Qərbi blokları arasında sərhəd dövlət mövqeyinə gələn Türkiyənin Qərbin gözündə strateji əhəmiyyəti artmış və Türkiyə NATO-ya alınmışdır. Bu səbəbdən Türkiyənin Qərb ittifaqına daxil olmasında geosiyasi yerinin əhəmiyyəti birinci dərəcədə təsirli olmuşdur. Türkiyə NATO-ya daxil etdikdən sonra, təhlükəsizlik narahatlıqlarını çözümləmiş, ancaq bütün beynəlxalq hadisələri bu ittifaqın perspektivindən qiymətləndirən tək ölçülü bir xarici siyasət izləməyə başlamışdır.

Atatürkün "Sülh Barışında Sülh" bu dövrdə tamamilə bir status-kvoizm olaraq qəbul edildi və Türk xarici siyasəti pasif bir quruluş halına gəldi. Bundan sonra, Qərbə qarşı xarici siyasət və status-kvoizm, Türk xarici siyasətinin dəyişməz əsas xüsusiyyətləri halına gəldi. Soyuq müharibə dövründə bəzi problemlərə baxmayaraq, Türkiyənin strateji əhəmiyyəti səbəbiylə Qərb bloku nəzdində Türkiyə imtina hissini qorumuş, Türk dövlət adamları da bu önəmi davamlı vurğulamışlardır. Türkiyə 1960-cı illərin ortalarında Kipr böhranı üzündən içinə düşdüyü təklidən xilas ola bilmək üçün xarici siyasətində çox yönlü bir açılış əsas xarici siyasət üstünlüyündə heç bir dəyişiklik etməmişdir. Necə ki bu dövrdə Türkiyə Kipr Barış hərəkatı xaricində beynəlxalq sistemi və regional əlaqələri

təməldən təsir edəcək bir xarici siyasət davranışı içinə girə bilməmiş, yalnız xarici siyasətinə çox yönlü qazandırma səylərini artırmışdır.

Beləliklə, 1990-cı illərə qədər Türkiyənin xarici siyasəti ümumilikdə Soyuq Müharibənin qlobal siyasəti ətrafında aparıldı. Soyuq müharibə dövründə Türkiyə xarici siyasətdə müəyyən dövrlərin xaricində hərəkətsiz qalmış, xarici siyasət-iqtisadiyyat bağı kifayət qədər kurulmamış, xarici siyasət coğrafiyası məhdud tutulmuş, Türk xarici siyasəti mövcud və tarixi potensialın altında seyr etmişdir. Yalnız Türkiyənin sahib olduğu strateji əhəmiyyət nəzərə alınaraq bütün problemlərin həll ediləcəyi və Türkiyənin sonunda Qərbin ayrılmaz bir parçası halına gələcəyi hesab edilmiş, xarici siyasətdə gələcək üçün uzun müddətli araşdırma və siyasi planlamağa lazımlı əhəmiyyət verilməmişdir.

Nəticədə 1990-cı illərdə Şərq blokunu yığılması ilə dünyada meydana gələn sürətli və köklü dəyişikliklərə hazırlıqsız yakalanmışdır. Soğuk döyüşün sona çatması Türkiyə baxımından əhəmiyyətli nəticələr doğurmuşdur. Bu dövrdə Qərb dünyasının gözündə qismən strateji əhəmiyyəti azalan Türkiyə, AB-dən xaric edilmə meylilə qarşı-qarşıya qalmış, ancaq Balkanlardan Orta Asiyaya uzanan geniş Avrasiya bölgəsində Türkiyə üçün daha təsirli bir rol oynama imkanı doğulmuşdur.

Beləliklə, Soyuq Müharibə illərində birtərəfli Türk xarici siyasəti çox yönlü olmağa başladı. Digər tərəfdən Soyuq müharibənin sona çatmasına paralel olaraq dünyada yaşanan əməkdaşlıq və uzlaşma meylinə baxmayaraq, Türkiyə özünü Yaxın Şərq, Balkanlar və Qafqaz kimi isti bir üçbucağın tam mərkəzində tapmışdır.

Bu səbəblə Türkiyə qarşılaşdığı bu təhdidlərə qarşı təhlükəsizliyini və ərazi bütövlüyünü hər şeyin üstündə tutaraq, dünyada yaşanan yumşalmağa baxmayaraq silahlanmaya davam etmək məcburiyyətində kalmışdır. Sonuçta 2000-ci illərdə Türkiyə, coğrafi, siyasi, iqtisadi və mədəni mənada çox ölçülü geosiyasi mövqeyi səbəbiylə, bölgə-mərkəzli çox istiqamətli xarici siyasəti təqib edən güclü bir ölkə halına gəldi. Çünki Türkiyə Balkanlar, Qafqaz və Orta-Asiya strateji dəhlizi vasitəsilə Asiya-Sakit okean bölgəsinə siyasi və iqtisadi olaraq uzanabilecek böyük

bir hinterlanda malikdir. Türkiyənin bu potensialı dəyərləndirməsi halında Soyuq müharibə illərində sahib olduğu geosiyasi vəzgeçilmezlik xüsusiyyətindən daha çox bir əhəmiyyətə sahib olacaq. Bu məzmununda Türkiyə yeni imkanları Avropa ilə əlaqələrini gücləndirəcək və AB-nin tam üzvlük prosesini sürətləndirəcək bir üstünlük olaraq görməlidir. Bu budur

Bu çərçivədə Türkiyə Atatürk dövründə olduğu kimi beynəlxalq əlaqələrini milli maraqlarını ön planda tutaraq yenidən qiymətləndirmək və təsvir vəziyyətindədir. Türkiyə bu yeni qiymətləndirmədə Avropa ilə əlaqələrini struktur asılılıq qəliblərini aşan, bərabərlik və qarşılıqlı fayda çərçivəsi içində bir ortaqlıq təməlinə oturtmalıdır. [18]

2.2 Ədalət və İnkişaf Partiyasının ümumi xarici siyasət anlayışı

Ədalət və İnkişaf Partiyası (AK Partiya), Rəcəb Tayyib Ərdoğanın rəhbərliyi ilə 2001-ci il 14 avqustda quruldu. Türkiyə Partiya qurulduqdan bir il sonra seçimi qazanaraq iqtidar oldu. Partiya, mühafizəkar demokrat zehniyyətini qəbul edərək, mavi və narıncı rəngli lampanı **gerbinə** yerləşdirdi. Partiyanın emblemində işıq aydın olmağı və şəffaf idarəetməni təşkil edir. 2002-ci il ümumi seçkilərində partiya ilk **gücünü** yalnız 2002-ci il noyabrda parlament seçkiləri nəticələri ilə birlikdə 34.29% nəticə ilə tək başına hökumət olaraq göstərmişdir.

Ədalət və İnkişaf Partiyası hökuməti əvvəlcə 2001-ci ildə meydana gələn iqtisadi böhran nəticəsində meydana gətirdiyi pozuntuları aradan qaldırmağa çalışdı. Ədalət və İnkişaf Partiyası 2004-ci il yerli seçkilərində də müvəffəqiyyətini yenə də göstərmişdi. Amma 2007-ci il ümumi seçkiləri üçün hazırlığa başlarkən müxtəlif çətinliklər yaranmışdır. Nümunə olaraq, Abdullah Gülün prezident seçilməsinin qarşısını almaq üçün 27 Aprel etirazını göstərmək olar. Həmin səbəblə Ədalət və İnkişaf Partiyası, hərbi qəyyumluq rejimini, alışılmış demokratik sahəyə müdaxilə cəhdlərini aşmaq üçün böyük səy

göstərmişdir. Başqa inkişaf isə 2008-ci ildə dünyada baş verən qlobal maliyyə böhranının əks olunmasıdır. Türkiyəyi toxunub keçən böhran aşılaraq yeni bir dövrə başlanmışdır. 2009 ci il yerli seçkilərində AK Partiya yüzdə 39 səs aldı.

2011 bu baxımdan Ərəb xalq hərəkatlarına və bu hərəkatların rifahına görə mühüm bir ildir. "Yeni Türkiyə Xarici Siyasəti", xüsusilə Suriya və İran ilə olan əlaqələrdə çətin zamanlardan keçməkdə və sınınmaktadır. Türkiyənin bu iki ölkə ilə olan əlaqələri yalnız sadə ikitərəfli əlaqələr əsasında deyil regional mənada "yenidən saf tutuş" kontekstində qiymətləndirilməlidir. Digər tərəfdən, bölgəsində yaşanan bir çox böhrana baxmayaraq Türkiyə, xarici siyasətdə yeni coğrafiyalara olan açılımlına da davam etməkdədir.

Bu kitabda, 2011-ci ilin gətirmiş olduğu fürsət və təhdidlərə Türkiyənin xarici siyasətdə nə şəkildə cavab verdiyi haqqında sahəsində mütəxəssis yetkin akademik qələmlər tərəfindən yazılmış əhəmiyyətli qiymətləndirmələr var. Bu iş, xarici siyasəti televiziya və qəzet xəbərlərinin kənarında dərinlikli bir xüsusiyyətlə ilə qavramaq üçün son dərəcə faydalı bir əsər mahiyyətindədir malikdir.

Türk Xarici Siyasət Yıllığı üçüncü kitabına çatdı. Beynəlxalq Əlaqələr sahəsində Türkçe ədəbiyyatın hələ çox yoxdur olduğu və Türkiyənin xarici siyasətinə dair əsərlərin həm yalnız müəyyən bölgələrə yönəldiyi həm də ağırlıqlı olaraq akademik xüsusiyyətdən məhrum aktual şərh və analizlərdən meydana gələn düşüncəyə, üç il əvvəl başlayan bu cəhdin kəsilməz bir şəkildə bu günə gəlməsinin məmnuniyyət verici olduğunu Biz vurğulamaq istəyirik. Beynəlxalq Əlaqələr və Türk Xarici Siyasəti sahəsində qərar vericilər işıq tutacaq və mövzuya maraq duyan araşdırmaçı və şagirdlərə qaynaq olacaq sağlam şərh və analizlərin ancaq doğru və ətraflı məlumat üzərinə oturması vəziyyətində mümkün ola biləcəyini düşünən bizlər, Türk Xarici Siyasətinin bütün sahələrinə bağlı olaraq əhəmiyyətli səylərlə toplanan məlumatların diqqətlə edilən işlər nəticəsində təsnif və analiz edilməsi yolu ilə oxucuya köçürülməsini əsas məqsəd əldə edən bu İllik işinin, spekulativ, sui-qəsdçi və derinliksiz şərh və analizlərin havada uçmaq sürətiylə sisli bir hava meydana gətirdiyi və görməyi maneə törətdiyi bir mühitdə ola bildiyincə aydınlıq təmin etməyə yardım olmasını ümid edirik. Bu çərçivədə

İllyi ortaya çıxmasına qatqı təmin edən bütün yazarlarımızın Türkiyədə Beynəlxalq Əlaqələr ədəbiyyatının sağlam inkişafına əhəmiyyətli töhfə tapıldıqlarının qızılı yenidən çəkmək istəyirik.

2011-ci ilin Türk xarici siyasəti baxımından, ağırlıqlı olaraq xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu tərəfindən inkişaf etdirilən və keçən illərdə üzərində çox danışılan təməl xarici siyasət prinsiplərinin sınıdığı bir il olmuşdur. "Bölgənin sülh hövzəsinə çevrilməsi", "çox ölçülü xarici siyasət", "qarşılıqlı asılılığın artırılması yolu ilə əməkdaşlığın artırılması" və "qonşularla sıfır problem" kimi AK Partiya xarici siyasətiylə birlikdə xatırlanan prinsiplərin tətbiq olunması mövzusunda keçən illərdə çox əhəmiyyətli problemlər yaşanmamış, hətta bu siyasətlərin tətbiq Türk hərəkət sahəsini və xarici siyasət imkanlarını yaxşılaşdırdı. Bu siyasətlər çərçivəsində bir tərəfdən İran, Suriya, İraq və Səudiyyə Ərəbistanı kimi çox yaxınında olan ölkələrlə son dövrə qədər laqeydlik edilən əlaqələri inkişaf etdirən Türkiyə, bir tərəfdən də Şərqi Asiya, Afrika və Latın Amerika kimi uzaq bölgələrlə iqtisadi və siyasi bağlar qurmağa çalışmış, bütün bunları edərkən də köhnədən bəri müttəfiq və tərəfdaş olan Qərbi ölkələrlə əlaqələri yaxşı səviyyədə tutmağa səy sərfləmişdir.

Son dövrdə Türkiyənin iqtisadi inkişaf yolunda atmış olduğu böyük addımlarda bu siyasətlərin çox əhəmiyyətli qatqısı olmuş və bu qatqının fərqiində olan bütün seqmentlər tərəfindən əməkdaşlığı önə çıxaran bu siyasətlər "doğru arzularım" olaraq dəstəklənmişdir. 2011-ci ildən etibarən xüsusilə Ərəb İnkilabları çərçivəsində yaşanan hadisələrin Yaxın Şərqi bölgəsi üzərindəki təsirləri bu "doğru üstünlükləri" tətbiqini köhnəyə nisbətə zorlaşdırmışdır. Keçən illərdə də bu "doğru seçimlərə" əsaslanan siyasətin çərçivəsində Türkiyənin məsələn İran və Suriya ilə inkişaf etdirdiyi əlaqələr ABŞ və başqa bəzi Qərbi ölkələrinin tənqidlərinə məruz qala bilər, ancaq Ankara öz maraqları çərçivəsində "doğru seçimlərə" söykənən siyasətində israr edə bilmişdir. 2011-ci ildə isə Türkiyə Suriya mövzusunda, Liviya mövzusunda və İran mövzusunda daha çox "safını təyin etmə" təzyiqi qarşılaşmış, "çox ölçülü xarici siyasət" çərçivəsində bütün tərəflərlə balanslı əlaqə inkişaf etdirmə mövzusunda məcbur edilmişdir.

Suriya mövzusunda, "xarici siyasətindəki prinsiplər iyerarxiyasına insan hüquqlarının qorunması prinsipi qonşularla sıfır problem prinsipinə ağır basdığı" üçün Əsəd rəhbərliyi ilə arasına məsafə qoymaq məcburiyyətində qalarkən; İran mövzusunda NATO-nun "Mərmi Müdafiə Sistemi" mövzusunda israrı üzündən geri addım atmaq surətiylə onsuz da tək səsle danışmaqda çətinliklər yaşayan Tehran ilə əlaqələrin gərginləşməsi nəticəsiylə qarşı-qarşıya qalmışdır.

Qısaca ifadə lazım olsa, Türk xarici siyasətinin son dövrünə damğasını vuran əməkdaşlıq oxlu əsas prinsiplərə söykənən siyasətlərin tətbiq 2011-ci ildə Yaxın Şərq bölgəsində yaşanan inkişaflarla zorlaşmışdır. Bu siyasətlərin "çətin zamanlarda" da tətbiq olunmağa davam edilməsi, onların tətbiq olunması sayəsində Türk xarici siyasətinin qazanmış olduğu hərəkət tutumunun daha da artaraq davamı baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. [23]

2013-ci ildə isə reallaşdırılan Ədalət və İnkişaf Partiyası hərəkətinə istiqamətli sui-qəsd və zərbə cəhdlərinin, xalqın dəstəyini qazanan hökumətin demokratiyanı daha təsirli istifadə etməsiylə önünə keçildiyi görülmüşdür. Bundan başqa, Ədalət və İnkişaf Partiyası 2014- ci ildə yerli seçkilərdə yüzdə 45 nisbətiylə ilk partiya oldu. Partiyanın güclü lideri, **İdarə Heyəti sədri** və Baş nazir Rəcəb Tayyib Ərdoğan, 51,8 səsle Türkiyənin xalq tərəfindən seçilən ilk prezident olaraq tarixə keçməsi ilə 2014 ci il Ədalət və İnkişaf Partiyası üçün əhəmiyyətli bir dövr oldu. Əhməd Davudoğlu, fəvqəladə konqres qərarından sonra **Prezident İdarə Heyəti sədri** və **Baş nazir** namizədi olaraq seçildi. Davudoğlu, tək namizəd olaraq fəvqəladə konqresə girdikdən sonra Ədalət və İnkişaf Partiyası nın ikinci prezidenti **İdarə Heyəti sədri** oldu.

2015-ci ildə keçirilən seçkidə lideri Ərdoğan olmadan iştirak Ədalət və İnkişaf Partiyası yüzdə 41 səs yığdı. Yüksək səs əlsə da bir hökumət formalaşdırmaq üçün koalisiya formalaşdırılmalıydı. Lakin, müxalifət partiyası koalisiyaya getməyi rədd etdiyinə görə prezident Ərdoğan seçkilərə birbaşa keçmə səlahiyyətləri əldə etdi etdi. Nəticə yenə dəyişmədi. 1 noyabr seçkilərdə, yüzdə 49 səs ilə Ədalət və İnkişaf Partiyası nın zəfəri qazandı.

Nəticədə iki partiyanın yaşadığı bənzər təcrübələr yaxınlaşmalarını təmin etmiş, Türkiyə-Mərakeş əlaqələrinin inkişafına mühit hazırlamışdır. İqtisadi məsələlərdə hər iki tərəfin ümumi nöqtəsi azad bazarın qorunması, xarici kapitalın ölkələrə cəlb edilməsi və turizmin təşviq edilməsidir. Buna baxmayaraq, iki tərəfin daxili təcrübəsi və siyasəti xarici siyasətə yayılmışdır.

AKP iqtidarı dövründə Türkiyənin demokratikləşmə və qeyri-hökumət mövzusunda qeyd etdiyi inkişaf Avropa Birliyi ilə əlaqələrinə müsbət istiqamətdə əks olunmuşdur. Digər tərəfdən, 2011-ci il Konstitusiyası ilə Mərakeşdə demokratik irəliləyişlər əldə edilmişdir. Bəziləri parlamentin vətəndaş hüquqları, seçkilər və vətəndaşlıq nəzarəti haqqında daha çox danışdıqları və qadınların kişilərlə bərabər mülki və sosial olmasıdır. Ancaq Batı Sahara'da, Mərakeş BMT-nin qətnaməsini tanımaq və referendumla gətirib çıxaracaq bir qəti cavab vermədi. Mərakeş Batı Sahara'nın öz torpaqları olduğunu iddia etməyə davam edir və problemə yeni aktyorlar əlavə olunur. Bu çərçivədə, Fələstin hökumətinin Avropa İttifaqı ilə əlaqələrində pozulmalar yaşandığına dair nəticəyə gəlmək olar. [21]

Türk Xarici Siyasəti son bir neçə ildə böyük çətinliklərlə üzləşib. Həm global siyasətdəki böyük dəyişmə sancıları həm də Türkiyənin siyasət, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahələrində içində olduğu coğrafi hövzələrdə struktur xüsusiyyəti sahib olduğu düşünülməsinə gətirdiyi fürsət və təhdidlər qarşısında, Türkiyənin xarici siyasət yapıcılarının ciddi siyasət axtarışları içində olduqları görülməkdədir. [24]

Türkiyə Xarici Siyasətinin əsas ünsürlərdən biri Türkiyənin geosiyasi və coğrafi mövqeyidir. Türkiyə həm coğrafiyası həm də tarixi macərası baxımından həm şərqli, həm də qərbli olan bir ölkədir. Qərb tarixçinin dediyi kimi Türkiyə, Orta Şərqlin tək Avropa ölkəsi, Avropanın da tək Yaxın Şərq ölkəsidir.

Respublika sonrası Türkiyə, müasir mədəniyyət səviyyəsini tutma hətta keçmə hədəfinin gərəyi olaraq Qərbin **bir parçası** olmaq kontekstində NATO və BMT kimi Qərb ittifaqlarına girməkdə tərəddüd etməyib AB-yə də üzvlük yolunda iradəsini hökumətlərdən müstəqil bir dövlət siyasəti olaraq ortaya

qoymuşdur. Digər tərəfdən, Respublikanın ilk dövrlərindəki yadırgama siyasətinə baxmayaraq Doğulu şəxsiyyətini olduğu coğrafiya və tarixi bağları gərəyi əsla tərk etməmişdir. İslamı təxminən min il əvvəl qəbul etməklə Türklər Anadoluda dominant rəngə çevrildi. Bu vəziyyət mövqeyi etibarilə Türkiyəni Şərqlə Qərblə arasında mədəniyyət körpüsü halına da gətirmişdi. [22]

Türkiyə, bu gün regional mövzularda özündən daha əmin danışa və maraqlarının gərəyini dəqiq bir şəkildə ortaya koyabilməkdədir. Türkiyə sahib olduğu coğrafiya, beynəlxalq siyasətdə Türkiyəyə imtiyazlı bir mövqe təqdim etməkdə, digər tərəfdən isə bölgədə hakimiyyət mübarizəsi verən güclər baxımından bir mübarizə sahəsi, cəbhə ölkəsi olmaqdadır.

Ədalət və İnkişaf Partiyasının xarici siyasətində milli maraq, güc, təhlükəsizlik, xarici siyasət və nüfuzun əhəmiyyətli prinsipləri. Əhməd Davudoğlunun sıfır problem siyasəti Yaxın Şərqlə ölkələri ilə vizelərin leğv edilməyə başlaması və **Rəcəb Tayyib Ərdoğanın** Davos çıxışı da önəmli hadisələrdir. Ərəb dövlətləri Ərdoğanla güvənməyə başladılar. Beləliklə Türkiyənin Yaxın Şərqlə səsi güclü çıxmağa başladı. Avropalılar, Türkiyə qərbdən ayrılır mı? haqqında düşünməyə başladılar. **Anlaya bilmədikləri Türkiyənin çöhrəsinin dəyişməsi idi istiqamətinin deyil.** Ölkənin qonşuları ilə uzun müddət anlaşa bilməməsi ona heç bir fayda gətirmirdi. Özal kimi, Ədalət və İnkişaf Partiyası da iqtisadiyyata əsaslanan bir xarici siyasət yürütdü. **Özəl** xəyal etdiyini Ədalət və İnkişaf Partiyası etməyə başladı. Bununla Türkiyənin güclənməsi onun xarici siyasətdə sözünün keçməyə başlamasını təmin etdi. BVF-nin bütün borclarını ödəməyi qərara alması, NATO-ya gəldiyi möqvelər buna sübutdur. [20]

2001-ci ildə Ədalət və İnkişaf Partiyasının hakimiyyətə gəlməsiylə bu dövrdən 2010 -ci ilə qədər ölkələr arasındakı mədəni, iqtisadi və ticarət əlaqələri daha da inkişaf etmişdir. 2008 ci il bir çox diplomatik səfərlər edildi və tərəflər iqtisadi razılaşmalar imzalamışlar. Ölkələr arasındakı Suriya böhranı və **füzə kalkanı** isə ticarət əlaqələrinə əvvəlki kimi pis təsir etməmişdi. Bu dövrlərdə Dünya Ticarət Təşkilatı və Pentaqona edilən terror hücumları ölkələr arasındakı əlaqələrə təsir etdi. 2003-cü ildə ABŞ-İraq müharibəsi tarazlıqları sarsıdan başqa

bir amildir. Şimali İraqdakı neftin və qazın birbaşa hərbi işğal və bilvasitə olaraq beynəlxalq neft şirkətləri ilə iş birliyi edən Türk şirkətləri vasitəsilə Türkiyə tərəfindən idarə edilməsini İran istəmədi.

2010-ci ildə isə BMT Təhlükəsizlik Şurasında Braziliya və Türkiyənin İrana tətbiq olunacaq **sanksiyalara** hə deməməsi, əlaqələrin güclənəcəyini təmin etmiş, lakin 2010-ci ildə ABŞ-ın İrana tətbiq etdiyi embarqo ilə Türkiyəni 10 milyard kub metrlik təbii qaz alışı xaricindəki bütün iqtisadi əlaqələrin bitirməsini ciddi şəkildə xəbərdarlıq etməsi; əlaqələrin əslində təkcə bu ölkələr arasında inkişaf etməməsinin aydın göstəricisidir. **göreceğiz. [15]**

2.3 Ədalət və İnkişaf Partiyasının ümumi xarici siyasət anlayışında İran

Ədalət və İnkişaf Partiyası dövründə dövründə İran-Türkiyə əlaqələrindəki məsafəli münasibət yaxşılaşmağa başladı. Xüsusilə həmin dövrdə Türkiyə-İran arasında iqtisadi əlaqələrin sürətlənməsi ölkələri yaxınlaşdırdı. Bir çox razılaşmalar enerji mövzusunda qarşılıqlı imazlandı. 2000-ci illərin əvvəllərinə qədər terror mövzusunda bir-birilərini günahlandıran iki ölkə yeni dövrdə yaxın əməkdaşlığa başladı.

Türkiyə-İran yaxınlaşmanın başqa səbəbi isə bir çox razılaşmaya 2001-ci il 11 sentyabrda əkiz qüllələrə edilən hücum və ABŞ-ın İranın uran zənginləşdirmə işlərinin ortaya çıxması ilə İran Dövlətinə qarşı olan tutumdur. Bununla Türkiyə üzərindən İran özünü Qərbbə izah edə biləcəkdə. Qərbin sanksiyaları İrani çətin vəziyyətə gətirməklə yanaşı həm də iqtisadi əlaqədə olduğu Türkiyəyə də həmçinin zərər gətirəcəkdə. Buna görə də İranın uran zənginləşdirmə işlərini Türkiyə qismən dəstəkləmişdir.

Türkiyə və İranın rəqabət sahələrinin ən vaciblərindən biri də İraq dövlətidir. 2003-cü il ABŞ-ın İraq işğalından sonra Şimali İraqda yaradılan Regional Kürd Rəhbərliyi və İranda meydana gələn **PEJAK** terror təşkilatı, Türkiyədə PKK kimi

İranda da bir Kürd milliyyətçiliyinin yaranması bu ölkələrin ortaq təhlükə hiss etməsinə gətirib çıxardı.

Bu qorxu Şimali İraqda qurulacaq Kürd dövləti, Türkiyə və İranda hər iki ölkə üçün müstəqillik üçün kürd cəmiyyətlərini təşviq edə bilər. Hər iki ölkə də İraqın ərazi bütövlüyünə razılıq vermədi ki, bu baş verməsin. Lakin İraq Mərkəzi hökumətinin yenidən qurulması ilə əlaqədar, İran İraqdakı Şiə icmasının hakimiyyətdə olması üçün çox böyük bir mübarizə apardı. İraqda Sünnilər istisna olmaqla Şiələrdən ibarət bir hökumət formalaşdırılmışdır. Amma bu günlərə gəldikdə, bu hökumətin məzhəb siyasəti səbəbindən xaric edilən sünni tayfalı liderlərdən dəstək alan sünnilər tərəfindən formalaşan bir İŞİD adlı terror təşkilatının yaranması təsadüf deyildir.

Ədalət və İnkişaf Partiyası dövrü Türkiyə-İran əlaqələrində Yaxın Şərqi ümumindəki görünüşə baxdıqımızda əvvəlcə bunları müşahidə edə bilərik. Məlum olduğu kimi, Yaxın Şərqdə İran nüfuz sahəsini genişləndirmək üçün İslami Cihad və Hizbullah kimi təşkilatlarla əlaqədə olmaqla, əhalinin böyük bir nisbətində şiə icmaları tərəfindən təmsil edilən ölkələrdən Suriya, Livan, İraq dövlətləri vasitəçiliyi ilə bölgənin əhəmiyyətli bir aktoru olmaq üçün böyük bir mübarizə aparmaqdadır. İran həmçinin Kürdləri də Fars birlikləri olaraq görür, bununla kürdlər üstündə də təsir etməyi düşünür. Xüsusilə 2011-ci il Ərəb Baharının baş verməsi ilə, İran buradakı qarşıdurmanı fürsət bilib nüfuz sahəsini genişləndirmək üçün bölgə ölkələri ilə müxtəlif əlaqələr qurmaqdadır.

Xüsusilə, Bəhreyn və Küveytdəki şiə əhalisinə kömək edərək qiyamlar yaranmasını təmin etdi. Bu bölgədə çox böyük bir Amerikan Hərbi Dəniz bazası vardı. Bununla yanaşı, bu region həmçinin enerji nəqlinin aparıldığı Hörmüz boğazına da nəzarət edirdi. Bölgədə idarəetmədə edilən bir dəyişiklik İranın regional və neft üzərindəki təsirini artıracağı qətiydi. Ərəb Baharının Suriyaya da təsir etməsiylə Türkiyə ilə İranın Suriya siyasəti tamamilə zidd olması Türkiyə İran əlaqələri üzərində mənfi təsiri artırmaqdadır. Nəticə olaraq Türkiyə və İran əlaqələri xüsusilə Yaxın Şərqdə çıxar və məzhəb oxlu olaraq enişli və yoxuşlu yol

izləməsiylə keçmişdəki kimi daha da davam edəcəyi, normal şərtlər altında nəzərdə tutula bir faktdır. [34]

Ədalət və İnkişaf Partiyasının 2002-ci il 3 noyabr tarixində hakimiyyəti ələ almasından sonra Türkiyə xarici siyasətdə Yaxın Şərqlə üstünlük verməyə başladı və bölgədə iştirak edən ölkələrlə iqtisadi, mədəni və siyasi sahədə əməkdaşlıq meyli göstərdi. Soyuq müharibə vaxtı Yaxın Şərqdə yaranan böhranlara uzaq olmağa çalışan Türkiyə son zamanlar bölgədəki ölkələrlə əlaqələrini inkişaf etdirir. Dünyanın diqqətini çəkən hadisələrdən biri də İran- Türkiyə yaxınlaşmasının İsrail və ABŞ tərəfindən beynəlxalq və regional təhlükəsizliyə təhdid olaraq görülməsiydi. 2000-ci illərdə Türkiyənin tarixində mühüm bir dəyişmə oldu.. 90-cı illərdə baş verən böhranlar 2000-ci illərdə geridə buraxılmışdır. Bu dəyişmənin əsas siyasi aktyoru Ədalət və İnkişaf Partiyası hökuməti görülməyə bilər. Ədalət və İnkişaf Partiyası hakimiyyətə gəldiyi 2002-ci ildən Türkiyənin quruluşunda dəyişikliklər edildi.. Xarici siyasətdə mühüm köklü dəyişikliklər edildi.

11 sentyabr hadisələrindən sonra, İraq və Əfqanıstandan sonra ABŞ-ın hərbi hədəfi kimi İran görülməyə başladı. ABŞ İranı şər oxu ölkələri arasında göstərirdi. İran da ABŞ-ı böyük şeytan olaraq görürdü. İsrail ABŞ-ın strateji tərəfdaşı olduğundan İranın hədəfinə çevrilmişdi. Türkiyə ABŞ-ın bölgədə müttəfiqi, həmçinin İranın qonşusu olmasına görə bu proseslərdən təsirlənən ölkələrdən biri idi. Türkiyə xarici siyasətdə İranla əlaqəsində böhranlardan minimum səviyyədə təsirlənmək üçün səy göstərmişdir. Son dövrdə İran- Türkiyə əlaqələrində artan bir yaxınlaşma görsənirdi.

11 sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ-ın global terrorizmlə mücadiləsi nəticəsiylə Yaxın Şərqdə müharibələrin yaranması; ABŞ tərəfindən İranın hədəf bilinməsi; İran gizli nüvə işlərinin açığa çıxması; İranın nafta və təbii qaz malik olması; Türkiyədə AKP-nin hakimiyyətə gəlməsi və yeni bir xarici siyasət yaranması; Türkiyə iqtisadiyyatının inkişafı, Türkiyənin enerji ehtiyacının artması, təhlükəsizlik ünsürləri 2002-ci sonrasına İran-Türkiyə əlaqələrinin müəyyən edən faktorlar idi. Kürd millətçiliyinin Şimali İraqda sürətlənməsiylə müstəqil kürd

dövlətinin qurulmasının ehtimalı, Türkiyənin İran ilə yaxınlaşmasını təmin etmişdir. Ölkələr arasında təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq yaranmışdı.

2004-cü ildə İran PKK-nı terror təşkilatı kimi tanıyır, Türkiyə isə İranın əleyhdarı Xalq Mücahidlər təşkilatını terror təşkilatı kimi tanıyır. hər iki dövlət PKK və PJAK terroruna qarşı mübarizədə əməkdaşlıq qurmuşdu. Həmçinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının nüvə fəaliyyətinə görə İrana embarqo tətbiq və Türkiyənin hər dəfə hərbi müdaxiləyə qarşı çıxması və böhranın diplomatik yollarla həllini təklif etməsi də İranla yaxınlaşmasına gətirib çıxarırdı. türkiyə hərbi müdaxilədən sonra özünü qarşিদurma içində görmək istəmirdi.türkiyə qonşu ölkələrlə yaxşı münasibətdə olmağa üstünlük verirdi.

Türkiyə sülh məqsədləri üçün İranın nüvə enerjisinə sahib olmasını haqlı hesab edirdi. Beynəlxalq cəmiyyət isə İraanın nüvə silahlanmasına getməsi ehtimalından narahat duyurdu. Türkiyə nüvə fəaliyyətinə görə irana ediləcək embarqoları tənqid edirdi. İran nüvə proqramı önündəki Türkiyənin mövqeyinin başqa səbəbi isə ticarət əlaqələridir. Türkiyənin Rusiyadan asılılığını azaldılması və başqa qaynaq tapması səyində İran mühüm bir ölkəydi 2007-ci il 13 iyulda təbii qaz sahəsində yeni saziş imzalanmışdır. Sazişdə aşağıdakılar nəzərdə tutulmuşdur.

20 milyard kub metr çıxarılması planlaşdırılan təbii qazın İranın payının verilməsindən digər qismi Türkiyənin daxili istehlakı üçün istifadə edilməsi üçün Ceyhan limanına daşınması, başqa qismi də Türkiyə Avropa İttifaqı Təbii qaz xəttindən (NABUCCO) Avropaya aparılması.

2008- ci il 14 avqustda İran prezidenti Mahmud Əhmədinəjadın Türkiyəyə səfərində müqavilənin imzalanması gözlənilmişdir, amma reallaşmamışdır, 2008 ci ildə 17 noyabrda iki ölkə arasında digər vacib razılaşma imzalanmışdır. Cənubi Parsdan çıxarılan təbii qazın yarısı Türkiyə üçün satılmalı, digəri isə Türkiyə üstündən Avropaya satılmalı idi, İran üzərindən isə Türkmənistan təbii qazı Türkiyəyə daşınacaqdı.

Qısaca olaraq, ötən il regional məsələlər, təhlükəsizlik əməkdaşlığın pozulması və Amerika sanksiyaları səbəbiylə soyumağa üz tutan Türkiyə ilə İran arasındakı əlaqələr yenə də iki ölkə arasında böyük bir böhrana çevrilmir. Bəzən

üst səviyyə səlahiyyətli qarşılıqlı sərt açıqlamalarına baxmayaraq, iki ölkə hökumətləri siyasi səviyyədə müşavirə mexanizmlərini ayaqda tutmuş və problemləri nəzarət altına almışdır. [35]

2016-cı ildə İran- Türkiyə əlaqələri bir çox əhəmiyyətli siyasi inkişafın işığında formalaşdı. Türkiyədə 15 İyulda yaşanan zərbə cəhdi və ard arda məruz qaldığı terror hərəkətləri Türk xarici siyasətinin istiqamətini əhəmiyyətli dərəcədə təyin edərkən İran ilə olan əlaqələri də dəyişdi. Digər tərəfdən Suriya və İraqdakı böhranların tarazlığını dəyişəcək inkişaf, iki ölkə arasındakı əlaqələri formalaşdıran əsas dəyişənlər oldu. Məlum olduğu kimi, iki ölkə Suriya və İraqdakı problemlərin həllində fərqli nöqtələrdədir. Ancaq bu fərqlər diplomatik səylərin qarşısını ala bilmədi . Digər vacib bir inkişaf, şübhəsiz ki, nüvə fəaliyyətinə görə İrana tətbiq edilən embarqoların aradan qaldırılmasıdır. Embarqo sonrası dövrdə, son illərdə durğunlaşan ticarət əlaqələrin inkişafı, Türkiyə-İran arasında iqtisadi əlaqələr mənasında yeni bir dövrün başladığını göstərirdi.

2016-cı ildə iki ölkə arasında ən əhəmiyyətli inkişaf xarici işlər nazirlərinin səfərlərinin artması idi. 2015-ci ildə Türkiyəyə səfər etməsi gözləyərkən bu proqramını son anda ləğv edən İran xarici işlər naziri Cavad Zərif, 2016-cı ildə Türkiyəni üç dəfə ziyarət etdi. Eyni şəkildə, xarici işlər naziri Mövlud Çavuşoğlu Tehrana iki səfər etdi, biri də sürpriz oldu. Şübhəsiz ki, bu artan ziyarət qarşılıqlı iş ittifaqı kimi göstərilməlidir. Cavad Zərif, 19 Martda etdiyi ilk ziyarətdə xarici işlər naziri Mövlud Çavuşoğlu ilə birgə mətbuat konfransı təşkil etdi. Bu görüşdə iki nazir İstanbuldakı terror hücumlarını qınadı və iki ölkə arasındakı əlaqələrin inkişafını vurğuladı. Sonra Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan və Baş Nazir Əhməd Davudoğlu ilə görüşən Cavad Zərif bölgə problemlərinin həllində Türkiyə və İranın əməkdaşlığının mühüm olduğunu vurğuladı. daha sonra 12 avqustda ziyarət gerçəkləşdirdi. Bu səfər iyulun 15-də dövlət çevrilişindən sonra ilk rəsmi səfərdir. İran ziyarəti, zərbə cəhdindən sonra Avropa ölkələrindən gözlənilən dəstək almayanda əlaqələrin sabitliyini göstərmək üçün əhəmiyyətli idi. Zərifin ilk görüşdüyü isə Mövlud Çavuşoğlu oldu.

Bu ziyarətdən dərhal bir həftə sonra isə xarici işlər naziri Çavuşoğlu, sürpriz bir şəkildə Tehrana ziyarət etdi. Səfərdə Suriya məsələsinin əhəmiyyətli bir gündəm maddəsi olduğu vurğulandı. Xüsusilə zərbə cəhdinin ardından əlaqələrin sıxlaşdığı, regional böhranları həll etmək üçün daha çox bir araya gəldiyi müşahidə edilməkdədir. Bütün bu səyahət və ziyarət trafiki 2016-cı ildə İranla bağlı əhəmiyyətli irəliləyişlərin olduğunu göstərir. Xüsusilə zərbə cəhdinin ardından əlaqələrin sıxlaşdığı, regional böhranları həll etmək üçün daha çox bir araya gəldiyi müşahidə edilməkdədir.

2016-cı ildə Türkiyədə baş verən terror hadisələri və 15 İyul zərbə cəhdi iki ölkənin bir-biriylə olan əlaqəsini yüksək səviyyəyə çıxardı. 19 Mart tarixində İstanbulda təşkil edilən bombalı terror aktı nəticəsində bir iranlının həyatını itirməsi və üç iranlının da yaralanmasıyla Prezident Ərdoğan, İran prezidenti Həsən Ruhani'ye bir məktub göndərərək başsağlığı verdi . İyun ayının sonunda yaşanan Atatürk Havalimanı hücumu sonrasında Cavad Zərif, "Terror bir daha çirkin üzünü göstərdi.

Zorakılıq global bir təhlükədir; ona birlikdə qarşı qoymalıyıq " deyərək hücumu qarşı Türkiyənin yanında olduğunu elan etdi. 15 iyulda Türkiyə, TSK- ya sızmış feto mənsubu şəxslər tərəfindən təşkil edilən zərbə təşəbbüsüylə sarsıldı. Başda qonşu ölkələr olmaqla dost və müttəfiq ölkələrin dəstəyi olduqca əhəmiyyətli idi. Darbəyə ən yaxın reaksiya verən ölkələrdən biri də İran idi. İran vətəndaşlarının təhlükəsizliyi üçün hər cür ehtiyat tədbirləri almaq hüququna malik olmasına baxmayaraq, səyahət xəbərdarlığı həddindən artıqdır və iki ölkə arasındakı münasibətlər cəmiyyət və iqtisadiyyatın dəstəklənməsi üçün keyfiyyətə malikdir.[36]

2016-cı ildə Türkiyə və İranı iki problem sahəsində qarşı-qarşıya gətirən üç əhəmiyyətli inkişaf baş verdi. İnkişaflardan birincisi, Suriyanın şimalındakı separatçı terror təşkilatı qurulmasına qarşı Türk ordusunun girişdiyi Fırat Qalxanı Hərəkatı olmuşdur. Başqa bir inkişaf isə İraqın Mosul şəhərini 2014-ci ildən bəri əlində tutan İŞİD terror təşkilatına qarşı Bağdad rəhbərliyinin liderliyində başlatılan Mosul əməliyyatında Türkiyə və İranın mövqeyidir. Növbəti

əhəmiyyətli inkişaf isə **Hələbin** idarəsinin Əsəd güclərinə keçməsi və bunun ümumi olaraq Suriya daxili döyüşünün tarazlıqlarını radikal şəkildə dəyişdirilməsi ehtimalıdır. 24 Avqustda Türk ordusunun Suriyaya girərək başladığı Fırat Qalxanı hərəkatı, İran orqanları tərəfindən xoş qarşılanmasa da İranın reaksiyası əməliyyatdan təxminən bir həftə sonra Xarici İşlər Nazirliyi spikeri **Behram Kasiminin**, "Türk ordusunun Suriyadakı varlığı, regional problemləri qarışdırır." sözləriylə gəldi.

Bu reaksiya, Türk ordusunun Suriyadakı əməliyyatlarına İranın istəməsə də görməzdən gələcəyi şəkildə başa düşülür. Get-gedə İran, Rusiya, Türkiyə arasında artan səfərlərin qarşılıqlı iş birliyi şansını yüksəltməsi nəticəsində, Çərşənbə axşamı 20 dekabr günü görüşən İran, Rusiya, Türkiyə xarici işlər nazirləri, 8 maddəlik bir ortaq məlumat imzaladılar. Bu ölkələrin razı qaldıqları mətn, Türkiyə ilə İranın Suriyadakı böhranı aradan qaldırmaq üçün əməkdaşlıq etdiyini göstərir. [36]

1990-cı illərdən fərqli olaraq, 2000-ci illərdə Türkiyə-İran əlaqələrinin siyasi müstəvidə keçirilən dialoq və inkişaf etdirilən əməkdaşlıq ilə izlənilirdi deyilə bilər. 2000-ci illərdə Türkiyə-İran münasibətlərində fundamental təyin edicilər, bu dövrün əhəmiyyətli bir hissəsində iqtidar olan Ədalət və İnkişaf Partiyasının qismən Özalın xarici siyasət yanaşmasına oxşar yeni xarici siyasət anlayışı, bu anlayış çərçivəsində inkişaf edən iqtisadi əlaqələr, İranın nüvə işləri çərçivəsində ABŞ və digər Qərbi ölkələrindən olan təzyiqlər və PKK üzərində mübarizədən əməkdaşlığa çevrilən yanaşmalar olmuşdur. (İnat, 2013: 193). Türkiyə xarici siyasətinin bu artan fəaliyyəti beynəlxalq cəmiyyətin diqqətini cəlb etmişdir (Kutlay, 2011).

NATO bünyəsində inkişaf etdirilən Mərmi Müdafiə Sistemi daxilində Türkiyəyə erkən xəbərdarlıq radar sisteminin yerləşdiriləcək olması və Ərəb Baharı çərçivəsində Suriyada yaşanan xalq hərəkatları mövzusunda Türkiyə-İran arasında problemlər yaşansa da 2000-ci illərdə əlaqələr sürətli bir inkişaf göstərmişdir. 2000-ci illərdə Türkiyə ilə İran arasında inkişaf etdirilən əməkdaşlıq və dialoqun nəticələri xüsusilə iqtisadiyyat sahəsinə əks olunmuşdur.

Ədalət və İnkişaf Partiyası makroiqtisadi sabitliyin, iqtisadi artımın və özəl sərmayələrin inkişafına kömək edən iş dünyasının bir partiyasıdır (**Gümüşçü və Sert, 2009**). 1990-cı illərdəki təhlükəsizlik mərkəzli xarici siyasətin əksinə, iqtisadiyyat yönümlü xarici siyasətin yüksəlişə keçməsiylə iki ölkə arasındakı ticarəti artırmaq üçün iş insanları dərnəkləri də fəaliyyətə keçmişdir. Xüsusilə **MÜSİAD** İran ilə əlaqələrə əhəmiyyət verərək qarşılıqlı səfərlər etmiş və İranlı iş insanlarıyla öz bünyəsindəki iş insanlarını bir araya gətirərək iş fərsətlərini qiymətləndirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Müsaid 2003-ci ildə qonşu ölkələrin iş adamları arasında ticarət əlaqələri artırmağı, qlobal iş insanları şəbəkəsi qərargahı və ortaq layihələr reallaşdırmağı hədəfləyən (**Zaman, 2003**) 7. Beynəlxalq İş Forumu (**IBF**) konqresi səbəbindən İranın paytaxtı Tehrana bir iş gəzintisi təşkil etdi. **MÜSİAD**'ın İrana işgüzar səfəri ölkə daxilindən əlavə xaricdən də böyük maraq gördü. İslam ölkələrindən 2 min qədər iş adamının qatıldığı **7. IBF Konqresi** vasitəsiylə təşkil edilən iş səfərində **MÜSİAD** üzvləri İranlı iş adamları ilə qarşılıqlı ticarət imkanlarını və iş fərsətlərini qiymətləndirərək razılaşmalar edərək ölkələr arasında iqtisadiyyatın canlanmasına yardım etmişlər (**Yeni Şafak, 2003**). Bu illər ərzində İran iş adamlarının **MÜSİAD**-a səfərləri diqqəti çəkirdi. Bu səfərlərdən biri də 2007-ci ilin fevral ayında keçirilmişdir.

Dövrün **MÜSİAD** sədri Ömər Bolat, səfərin çox faydalı olacağını ikitərəfli danışıqlar sonrası iki ölkə arasındakı əlaqələrin daha da inkişaf edəcəyini ifadə edərək ticarət həcmnin, irəlindəki illərdə daha da yüksələcəyini təxmin etdiklərini ifadə etmişdir (**Yeni Asiya, 2007**). İran ilə əlaqələrinə olduqca əhəmiyyət verdiyini hər dəfə söyləyən **MÜSİAD** İdarə heyəti, 2010-ci ilin iyun ayında BMT Təhlükəsizlik Şurasında Nüvə Proqramı səbəbiylə İrana sanksiyaların artırılması xüsusunu tənqid edərək, bu vəziyyətin əvvəlcə Türkiyəni və Türkiyənin bölgədə sülh üçün etdiyi işləri mənfi istiqamətdə təsir edəcəyini bildirmişdi. Həmçinin **MÜSİAD**, bu qərarın regional və beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik baxımından düzgün olmadığını vurğulamış, dünya ölkələrini bu mövzuda daha sülhsevər həllər çıxarması lazım olduğunu ifadə etmişdir.

MÜSİAD ilə İran arasında qarşılıqlı iş səfərləri 2010-cu ildən sonra da davam etmişdir. 2014-cü ilin iyun ayında Təbriz qubernatoru **Ahmad Alireza Beigi'nin** dəvəti ilə **MÜSİAD Ümumi Başçısı** Ömər Cihad Vardan və fərqli sektorlardakı 60 **MÜSİAD** üzvü iş adamı İrana səfər etmişdir. **MÜSİAD** heyəti buradakı investisiya imkanları qiymətləndirərək tikinti, turizm, maşın və qida sektorlarında əhəmiyyətli iş əlaqələri yaradıb, müxtəlif protokollar **imzalamışdır** ([www. Haberler.com](http://www.Haberler.com)).

2010 cu il İyun ayında BMT Təhlükəsizlik Şurasının İrana istiqamətli yeni sanksiyalarına Türkiyənin yox deməsindən sonra oyu istifadə sonra **TÜSİAD** heyəti ABŞ-a gedərək burada dövrün xarici işlər naziri Hillari Klinton ilə görüşmüşdür. Görüşdə Mavi Mərmərə böhranı və İran səsverməsi olmuşdu. (**Azadlıq, 2010**) .

2012-ci ildə Dünya Bankının yeni proqramının qonağı olaraq Vaşinqtona gedən Ümid Boyner reallaşdırdığı görüşlərdə İranın Türkiyə üçün əhəmiyyətini vurğulamış və enerji mövzusunda tək ölkədən asılı olunmayacağı ölkəsi baxımından həssaslığını ifadə etmişdir(**İHA, 2012**). Türkiyə-İran əlaqələrində ən çox fəaliyyətlərdə olan təşkilatlar **düşüncə** təşkilatlarıdır. Türkiyənin əldə etdiyi yeni xarici siyasətində İrana istiqamətli siyasətini dəyişdirərək aktivləşdirmesiylə **düşüncə** təşkilatları da regiona istiqamətli maraqlarını çoxaltmışdılar. Həmin mövzuda ən çox fəaliyyətdə olan **düşüncə** quruluşlarından biri də milli, regional və beynəlxalq problemlərə istiqamətli işlər görməyi və onları ictimaiyyətə təqdim etməyi məqsəd qoyan Siyasət, İqtisadiyyat və Cəmiyyət Araşdırmaları **Vəqfidir** (SETA)

On iki il əvvəl işlərinə başlayan Türk Asiya Strateji Araşdırmalar Mərkəzi (TASAM) də Türkiyə-İran **əlaqələri** üstündə fəaliyyət icra edən bir digər düşünçə mənsubudur yani təşkilatıdır. 2008-ci ildən bu yana TASAM, İran Xarici İşlər Nazirliyi Siyasi və Beynəlxalq Tədqiqatlar İnstitutu (IPIS) ilə əməkdaşlıqda dəyirmi masa toplantıları həyata keçirib. 2008-ci il noyabrın 12-də İstanbulda keçirilmiş ilk dəyirmi masa və Tehrandə 4 may 2009-cu ildə keçirilən ikinci

dəyirmi masa görüşləri bu gündən etibarən İstanbul və Tehranda **alternativ** dönüşümlü olaraq həyata keçirilir.

TEPAV'da təşkil edilən çalıştayda Türkiyə, Rusiya və İran arasındakı əlaqələr mütəxəssislərin iştirakı enerji və iqtisadiyyat kontekstində ələ alınmışdır (www.tepav.org.tr) Bu çalıştay ikincisi isə 18-19 İyun 2012-ci ildə yenə CSIS, TEPAV və IVRAN ortaqlığında Wash-ngton . Çalıştayda ABŞ, Türkiyə və Rusiyadan mütəxəssislər və daha əvvəlki səfirlər, İran nüvə proqramı mövzusunda Şərqi Aralıq dənizində, Qafqazda, Asiyada, Qara dəniz regionunda öz ölkələrinin narahatlıqlarını və siyasi maraqlarını və təhlükəsizlik haqqlarını araşdırmışlar (TEPAV, 2012: 3). [32]

2000-ci ilin əvvəlində münasibətlərdəki durğunluq vəziyyəti bir müddət yenə də davam etdi. Kürd probleminin əlaqələrdəki həlledici rolu eyni qaldı. 2000-ci il dekabrda Türkiyə, PKK- la mübarizə içində olan və məğlubiyyətə uğrayan **YNK** birliyini qurtarmaq üçün Şimali İraqın sərhədlərinə hərbi bir hərəkət təşkil etdi. Dekabr ayında **Talabani**, Türkiyəylə münasibətləri bərpa etmək və **KDP** ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq istəyirsə, o, İrana olan bağlılığını azaltmalı olduğunu başa düşdü. İranın **Talabaniyə** qarşı meyli İranın Şimali İraqdakı geosiyasi mövqeyinin zəifləməsi nəticəsində vuruşan iki Kürd qrupu arasında istənilən təsiri göstərdi. [33]

2002-ci ildə Türkiyə-İran əlaqələri ABŞ-ın İraqa hücum planlarından təsirlənmişdir. 11 sentyabr hücumundan sonra ABŞ-ın qlobal terrorizmlə mübarizəsinin nəticəsində Yaxın Şərqdəki müharibələr, münaqişələr və qeyri-sabitliklərin olması; ABŞ-ın hədəf ölkəsi kimi İrani bilməsi; İranın gizli nüvə işini üzə çıxarmaq; İranın neft və təbii qaz ehtiyatlarına malik olmaq; AKP-nin Türkiyədəki hakimiyyətə gəlməsi və gücü və yeni bir xarici siyasət kursunun aparılması; Türkiyə iqtisadiyyatının sürətlə inkişafı; Ümumiyyətlə, Türkiyədə artan enerji tələbatı kimi təhlükəsizlik və iqtisadi amillər 2002-ci ildən sonra İran-Türkiyə əlaqələrini formalaşdıran amillər kimi qəbul edilə bilər.

11 sentyabr hücumundan sonra qlobal terrorizmlə mübarizəyə başlayan ABŞ, Əfqanıstandan sonra İraqa hərbi müdaxiləni etdi. 2003-cü ildə yaranan

müharibənin nəticəsi yalnız İraqı deyil, bütün regional dövlətlərə təsir etdi. İraqda yaranan dini və etnik əsaslı qarşıdurmalar, iqtisadi çöküş, İraqın sərhəd qonşusu olan İrana və Türkiyəyə də təsir etdiyi deyilə bilər.

Türkiyənin siyasəti İraqın ərazi bütövlüyünü qorumaq və şimalda müstəqil kürd dövlətinin yaradılmasının qarşısını almaq idi. 2003-ci ildə İraq müharibəsindən sonra kürd müstəqilliyi söyləri artırdı. Bu, İran və Türkiyəyə təhlükəsizlik problemlərinə gətirib çıxardı. Bu çərçivədə Türkiyə-İran təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq etmişdir. 2004-cü il iyunda İran PKK-nı terror təşkilatı olaraq qəbul etdi, İranın əleyhdarı Xalqın Mücahidləri Təşkilatını da Türkiyə terror siyahısında görmüşdü. İki ölkə həmçinin PKK və onun İrandakı qolu PJAK terroru ilə ilə mübarizədə əməkdaşlıq etdi.

Digər tərəfdən İran, BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən nüvə fəaliyyətlərinə istiqamətli bir çox embarqo qərarı ilə qarşı-qarşıya gəldi. Həmin qərarlar İrani çətin iqtisadi vəziyyətdə qoydu. Bu çərçivədə Türkiyə İranın iqtisadi embarqonu aşacağı prosesində mühüm ölkədir. Türkiyənin ifadəsi budur ki, İranın nüvə gücü qazanmağı söyləri önündə sülh məqsədlər üçün İranın nüvə gücünü inkişaf etdirmək haqqının olduğu, amma nüvə silahlanması səyinə girməməsi lazım olduğudur. Bu beynəlxalq ictimaiyyəti ən çox narahat mövzudur. Bu vəziyyət həm ətraf mühit, həm də hərbi mənada qətiyyətlə dağıdıcıdır. İranın işlərinə Türkiyə yalnız sülhcül olması vəziyyətində dəstək verəcəyini bildirərək nüvə silahlanmağa qarşı olduqlarını bildirirlər.

Suriyada 2011-ci ilin mart ayında başlayan üsyan Türkiyə-İran əlaqələrində gərginliyin səbəblərindən biri də olmuşdur. Türkiyə Suriyaya müdaxilə etdiyindən, Qərb blokunda dayanarkən, İran Şam hökumətini dəstəkləyən Rusiya və Çinlə birgə mövqe tutdu. Tərəflər 2013-cü ilə qədər öz sıralarını kəskin xətlər ilə müəyyənləşdirmişlər.

Rusiya və ABŞ 2013-cü ilin payızında Suriyadakı kimyəvi silahların məhv edilməsini tələb edən bir razılaşma imzaladılar. Bəşər Əsəd, müqaviləni təqib edəcəyini açıqladı. Partiyaların mövqeyi dəyişməzsə də, kəskin xətlər azalmağa başladı. 2013-cü ilin payızında Əhmədinejadın prezidentliyi sona çatdı. Bu, həm

İrənin nüvə proqramı, həm də Türkiyə ilə bağlı yeni bir dövr idi. Yeni Prezident Həsən Ruhani, bu istiqamətdə addımlar atdı. Bir müddət əvvəl sünni - şiə qarşıdurmasını yaratmaqla günahlandırılan iki ölkənin xarici işlər nazirləri 2013-cü ildə noyabrında İstanbulda görüşdülər və bölgədəki məzhəb gərginlikləri azaltmaq üçün birlikdə işləcəyini bildirdilər.

Ərəb baharının ilk günlərində İran xalq inqilablarını "İslam oyanışı" adlandırır və ərəb baharını dəstəklədi. Lakin üsyanlar Suriyaya təsir edərkən, İran fərqli bir mövqe tutmağa başladı. İranın maraqlarına xidmət edən Suriya rejimində mümkün bir dəyişiklik İranın geosiyasi maraqlarını təhlükə altına alacaq. Buna görə də Ərəb baharı Suriya xalqına təsir edərkən İran fərqli bir mövqedən çıxış etməyə başladı. Suriyadakı rejim dəyişikliyi ilə, İranın böyük zərərlərə məruz qalacağı ehtimal olunurdu. Xüsusilə Ərəb bölgəsində təsirini itirə bilərdi. Suriyadakı avtoritar hakimiyyətin dəyişməsi Suriya xalqı üçün faydalı olardı, ancaq İran üçün müsbət bir vəziyyət olmayacaqdı. Buna görə də , İranın Suriya rejiminin düşmənçəyinə dəstək verməyə davam edir. Ərəb Baharı Suriyaya təsirləri də İran-Türkiyə əlaqələrinə təsir etdi. Türkiyənin Suriya rəhbərliyini tənqid etməsi və Suriya rejimi **müxaliflərinin** tərəfində olması, Türkiyə ilə İranın bir-birinə qarşı çıxmasına səbəb oldu. [37]

1990-cı ildən fərqli olaraq 2000-ci illərdə Türkiyə-İran əlaqələrində yumşalma hiss olundu. 1.Təbii qaz və investisiya köməklində enerji sahəsindəki əməkdaşlıq, 2.İraqın işğalından sonra yaranan ortaq təhdid sonrasında İran PKK-ya dəstək vermədi. Bunlar iqtisadi və siyasi əlaqələri artırdı. Yenə də əlaqələr mükəmməl deyildi. İranın qapalı iqtisadi vəziyyəti Türkiyə-İran arasındakı iqtisadi əməkdaşlığın dərinləşməsinə əngəlləyəcək vəziyyətdəydi. [3]

2002-ci ildən ABŞ-ın İraqı işğal edəcəyi istiqamətində xəbərdarlıq etməsiylə, İran və Türkiyənin **regional** siyasəti İraqın gələcəyi haqda ortaq qayğılar hiss etməsinə gətirib çıxardı və bu da digər mövzularda anlaşmazlıqları geridə buraxdı. Ədalət və İnkişaf Partiyasının hakimiyyətə gəlməsiylə İraqa Qonşu Ölkələrin Toplantıları keçirildi və bununla da ölkələr arasında əməkdaşlıq artdı. 2010-cü ildə Türkiyənin İraqdan başqa Ərəb dünyasına istiqamətli siyasətiylə

İranın arasında uyğunluq alınmadı. Türkiyə-İran əlaqələrində 2011-ci ildə bölgəsel siyasət mövzularında açıq bir ziddiyyət olmadı.

İki ölkənin bir-birindən uzaqlaşmasının əsas səbəblərindən biri də 2011-ci baş verən Ərəb Baharıydı. İranın müttəfiqi olan Suriyada 2011-ci il tarixində olan xalq üsyanında Qərbə və Əsəd rejiminə Türkiyənin qarşı çıxması İranın reaksiyasına səbəb oldu. 2011-ci ildə Türkiyənin NATO **nüvə silahına qatılmağı** rəsmən qəbul etməsi bunu təhdid kimi qəbul edən İranın Türkiyəyə qarşı reaksiyasına səbəb oldu. Bununla İran əgər bir hücumla məruz qalarlarsa əvvəlcə Türkiyədə olan NATO nüvə silahı radarlarının vurulacağını açıqladılar. [3]

III Fəsil. Ədalət və İnkişaf partiyası dövründə Türkiyə-İran münasibətlərinin əsas istiqamətləri

3.1 Siyasi əlaqələr

Baş nazir Rəcəb Tayyib Ərdoğanın 28-29 yanvar 2014-ci il tarixlərində Tehrana etdiyi üst səviyyə ziyarətdən qısa müddət sonra İranın prezidenti Həsən Ruhani, prezident Abdullah Gülün dəvəti ilə 2014- ci il 9-10 iyunda Ankaraya rəsmi ziyarət reallaşdırdı. Səfərdə Ruhaniyə yeddi Nazir, İranın Mərkəzi Bankının prezidenti və 100-dən çox iş adamı yoldaşlıq etdi.

Belə yüksək səviyyəli səfərlərə əlavə olaraq, nazirlər səviyyəsində iki ölkə arasında qarşılıqlı səfərlər sürətlə inkişaf edir İranda Ruhaninin 2013-cü ildə təşkil edilən seçkilərdə prezidentliyə seçilməsi, Tehran- Ankara yaxınlaşmasında təsirli bir faktor oldu. Suriya və İraq kimi regional böhranlardan İran- Türkiyə əlaqələri mənfi təsirlənmişdi. Belə mühitdə Ruhaninin hakimiyyətə gəlməsi və xarici siyasətdə sabitliyi önə çıxarması, Ankarada məmnuniyyətlə qarşılandı.

Ankara-Tehran münasibətlərində xarici faktorların mənfi təsirləri azalmağa başladı. Ruhani'nin beynəlxalq əlaqələr anlayışında qazan-qazan yanaşması, regional sabitlik və qarşılıqlı bağlılığın əhəmiyyətinin vurğulanması, iqtisadi və mədəni əlaqələrə prioritet verilməsi kimi xüsusi İranın xarici siyasətini Türkiyənin xarici siyasətinə yaxınlaşdırdı. İki qonşu ölkənin xarici siyasət prinsiplərindəki bu yaxınlaşma Ankara-Tehran yaxınlaşmasını bir araya gətirdi.

Ruhaninin Türkiyəyə ziyarəti iki ölkənin liderləri tərəfindən tarixi ziyarət və yeni dövrün başlanğıcı kimi təsvir edilmişdir. Yaxın Şərqdəki iki nüfuzlu aktor regionda, xüsusilə də Suriya və İraqdakı son hadisələrdən sonra bir araya gəldiyi üçün Ruhaninin Ankaraya səfərinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

Tarixi hesab olunmasına baxmayaraq, Ruhaninin Ankaraya səfəri, səfərin əvvəldən gözlənilən gözləntilərinə cavab verə bilmədi. İmzalanmış sənədlər və ictimaiyyətə edilən şərhərdən aydın olduğu qədəriylə, Türkiyə-İran əlaqələrini

irəliyə daşıyacaq yeni addımlar atılmadı. İrandan idxal olunan təbii qazın qiyməti və Türk daşıyıcılarının İranda qarşılaşdığı problemlər kimi bir sıra problemlər tam həll olunmamışdır.

İran-Türkiyə əlaqələrindəki təməl problem; yeni addımlar deyil, əvvəlki addımların həyata keçirilməsində qarşılaşdıqları çətinliklərdir. Başqa sözlə, iki ölkə arasındakı əlaqələr genişlənmədən başqa dərinləşməlidir. Ruhaninin səfəri, Tehran və Ankara hökumətlərinin ikitərəfli əlaqələrini dərinləşdirməyi qərara aldı. Səfər zamanı əvvəllər imzalanmış sazişlərin qəbul edilməsi və həyata keçirilməsində qarşılaşılan problemlərin həll olunduğu vurğulandı.

Ərdoğan və Ruhani ikitərəfli əlaqələri dərinləşdirməyə çalışarkən, regional məsələlərə də toxunmağa əhəmiyyət verirlər. Bununla yanaşı, tərəflərin Yaxın Şərqdə problemlər qarşısında tutduqları mövqe fərqliliklərini qısa müddətdə yox etmələrinin çətin olması da görünürdü.

Suriya münaqişəsi üçün iki ölkənin təklif və siyasətlərinin bir birinə zidd olduğu **daim** görünür. Tərəflər mövqelərini saxlayır və rəhbərliyin İranın Suriya siyasətində dəyişiklik etməsi istəmədiyi ortaya çıxdı. Ancaq regional işlərdə fikir ayrılıqlarının iqtisadi əlaqələrinə mənfi təsir göstərməməyə çalışmaq qərarı alındı. Türkiyə-İran əlaqələrinin dərinləşdirilməsi, bu istiqamətdə iki ölkə arasındakı müqavilələrin həyata keçirilməsində qarşılaşılan problemlərin həll edilməsi, ticarət əlaqələri ilə xalqlar arasındakı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi gözlənilməlidir. [29]

İqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün siyasi arenada fərqlər aradan qaldırılmalıdır. Suriyada, İraqda, Yəməndə yaşanan daxili savaşlarda tətbiq olunan strategiyalar və körfəz ölkələrinə istiqamətli siyasətlər arasında əhəmiyyətli fərqlər vardır. Ancaq iki ölkə bölgədə savaşın bitməsini, Suriya və İraqın ərazi bütövlüyünü və siyasi birliklərini qorumaq; ölkələrin gələcəyi və öz taleyini öz xalqının müəyyənləşdirməsində eyni fikirdədirlər.

Terrorla mübarizədə xüsusilə beynəlxalq əməkdaşlığa ehtiyac hiss edildiyi və bu çərçivədə terrora qarşı sıfır dözümlülük tətbiq olunaraq; yaxşı terrorçuların və pis terrorçuların ayrı-seçkilik edilə bilməyəcəyi anlayışı qarşılıqlı olaraq paylaşılır. Bölgədəki inkişafılara məzhəb təməldə yaxlaşılmasının heç bir fayda

verməyəcəyi, tam tərsinə dağıdıcı təsirləri olacağı xüsuslarında hər iki ölkə yaxın görüşlərə malikdir. Türkiyə və İran problemləri aşmaq və əlaqələri inkişaf etdirmək üçün hər şeydən əvvəl aralarındakı siyasi dialoqu gücləndirməli və fikir ayrılıqlarını minimuma indirməlidir İslam ölkələrində terrorizm bu ölkələri təhlükə altına alır. İslam terroru deyil, sevgi, qardaşlıq və köməkləşməyə kömək edir. Bu məsələ dünya ictimaiyyətində effektiv izah edilməli və İslamofobiya ilə mübarizə aparılmalıdır. [30]

Türkiyə, NATO üzvü, Avropa ilə Asiyanın körpüsü olan, Qərbli bir ölkədir. İran əhəmiyyətli enerji nəhəngidir, Yaxın Şərqi Asiya giriş qapısı və böyük bir tarazlıq ünsürüdür.. İki ölkənin fərqli zənginlikləri və tərzləri, bu iki ölkənin gücünü fərqli şəkildə təpəyə çıxarar və bir-birləriylə olan İTTİFAQLARINI daha fərqli bir nöqtəyə gətirir.

Türkiyə heç bir zaman Amerika İrana müdaxilə etsin istəməz; buna qarşı İran, Rusiya ilə çox yaxın olub Türkiyəyə qarşı bir rəftar almaq da istəməz. Bir sözlə, bu iki ölkədə bir-birlərinə bir balans və qarşılıqlı tarixi əlaqə var. Digər tərəfdən, İsrail və İran bir-birini təhdid edən iki dövlətdir. İranın İsraili ortadan qaldırmaqla təhdid etdiyi bir dövrdə, Türkiyə ilə İsrail 1997-ci ildə F-4E Fantom təyyarələrinin **modernizasiyası** mövzusunda ən üst səviyyədə əməkdaşlıq içərisində idi. İstər ABŞ olsun, istər Rusiya, istər Çin, istər Avropa Birliyi olsun ... Müəyyən nöqtələrdə bəziləri Türkiyə ilə yaxşı əlaqə içərisində olsun, müəyyən nöqtələrdə bəziləri İran ilə. Bir gerçək vardır ki İran-Türkiyə arasında gərginlik yaşansa da və iki ölkənin əlaqələrini pozmaq üçün çalışanlar olsa da İran-Türkiyə əlaqələri qopa və yox ola bilməz. Daha aydın bir mənada; bu iki ölkənin olduğu coğrafiyada hər zaman Türkiyənin istədiyi olmaya bilər, hər zaman İranın istədiyi də olmaya bilər, amma iki ölkənin də istəmədiyi heç bir zaman ola bilməz. [31]

Yaxın Şərq problemlərinin həlli və bu bölgədə bənzəri bir sülh sahəsinin yaradılması üçün də Türkiyə ilə İranın əməkdaşlıq çox əhəmiyyətlidir. İki ölkənin, bu əməkdaşlığı təmin etmək üçün 2002-ci ildən bəri sərf etdikləri səy və hər cür tənqiddə qarşı qoyaraq atmış olduqları addımlara baxmayaraq, 2011-ci ildə birdən küləyin tərsinə əsməyə başlaması və bəzi media orqanlarında - şişirdilmiş və çox

vaxt qəsdən da olsa iki ölkə arasında qarşılıqlı və savaşa ehtimalından bəhs edilməsini çatan xəbərlərin nəşr olunması, Orta Şərqdə qalıcı əməkdaşlığa söykənən bir siyasət izləməyin nə qədər çətin olduğunu bir dəfə daha göstərmişdir. Türkiyə ilə İran arasındakı diplomatik əlaqələrin icrasında əsl məsul olan səlahiyyətliyərin bütün söylərinə baxmayaraq iki ölkə arasında zaman zaman problemlə bir atmosfer meydana gəlmişdir. [41]

İki ölkə arasında gərginlik yaradan başqa səbəb isə diplomatik üsuldan uzaq sorumsuz açıqlamalardır. İranın dini lideri Əli Xamənəyinin hərbi məsləhətçisi general Yəhya Rahim Safevinin oktyabr 2011-ci ildə "Amerikanın hədəfləri istiqamətində hərəkət etməklə" günahlandırıdığı "Türk dövlət adamlarının İran və Suriyaya istiqamətli rəftarlarını səhv" tapan şərh, İran Məclisi Milli Təhlükəsizlik və xarici siyasət Komissiyasının üzvü Məhəmməd Kövsərinin yenə Sentyabr ayında Türkiyənin NATO raketdən müdafiə sistemi çərçivəsində torpaqlarına erkən xəbərdarlıq sistemləri yerləşirməsinə yönəlik qərarını "İsraili qorumağı məqsəd qoyan bir cəhd" olaraq xarakterizə edən və "Türkiyənin həssas xarici siyasət mövzularındakı ikili standartının dəqiq bir nümunəsi "şəklində ittiham edən şərh, yenə eyni komissiyanın sədr müavini Hüseyn İbrahimi'nin Dekabr ayında İranı hədəf alacaq bir hücum vəziyyətində Malatyanın Kürecik mahalına konuşlandırılacaq olan erkən xəbərdarlıq radar sisteminə" hücum İranın ən təbii haqq olduğuna "dair şərhləri, ondan təxminən bir ay əvvəl İran İnkilab Gözətçiləri Hava-Kosmos qüvvələri Komandiri Tuğgeneral Əmr Əli Hacızadenin bənzər istiqamətdəki şərhləri buna nümunə olaraq göstərilə bilər.

İranda gedərək şiddətlənən daxili siyasi mübarizənin fərqli güc aktorları ortaya çıxarması və bu aktorların tez-tez xarici siyasəti və bu çərçivədə Türkiyə ilə əlaqələri içəridəki üstünlük mübarizəsində bir vasitə olaraq istifadə etmələri da Türkiyə-İran münasibətlərində yaşanan problemlərin mühüm bir mənbəyi kimi qəbul edilə bilər. Həm beynəlxalq siyasətdəki İrana xas problemlərdə (nüvə problem kimi), istərsə də regional problemlərdə (Livan, Suriya və İraq kimi) Tehrandə yaşanan güc mübarizəsinin fərqli aktorlarının hər birindən fərqli səslərin yüksəlməsi Ankara üçün İranı çətin bir həmsöhbət halına gətirir.

2011-ci ildə Ərəb Baharı hadisələrinin Suriyaya uzanması dərhal sonra Türkiyə, Şam rəhbərliyi ilə demokratiya tələb edən Suriya xalqı arasında tarazlıq siyasəti yü- rütməyə çalışmışdır. Ancaq bütün razılığa getməmiş Əsəd rəhbərliyi cavabsız qaldı, öz xalqının tələblərinə sərt reaksiya göstərdi və ölkədə davam edən müharibənin fitnəsini atdı. 2011-ci ilin sonundan etibarən bütün vasitəçilik söylərinin geri çevrilməsindən sonra Türkiyə-Suriya əlaqələri təkrar gərginlikli bir müddətə girmişdir. Bu mərhələdə Türkiyə, seçimini Suriya xalqından yana edərək rejim əleyhdarı bir mövqe almışdır. Bu dövrdən bu yana iki ölkə arasındakı əlaqələr pisləşdi və düşmənçilik dalğasında yeni bir dövr başladı. Suriya mövzusunda dərin və uzlaşması mümkün görünməyən fikir ayrılığı Türkiyə ilə İran arasında regional rəqabəti də gün üzünə çıxarmışdır. İstifadə olunan dilin sərtləşməsinin səbəbi Suriyanın gələcəyinin hər iki tərəf üçün bir güc nümayişi halına gəldiyini göstərir.

İrənin Suriya müxalifətinin mübarizəsini terrorist fəaliyyət kimi qiymətləndirilməsi iki ölkəni qarşı-qarşıya gətirən ən əsas məsələdir. Çünki Türkiyə, İrənin əksinə Suriya müxalifətini xalqın qanuni nümayəndəsi olaraq gördüyünü açıqlamışdır. ABŞ və Rusiyanın Suriya siyasəti də Türkiyə-İrə əlaqələrinin gedişindən təsirli olmağa başlamışdır. Türkiyə ilə Rusiya arasında yaşanan təyyarə böhranı əsnasında İrənin bu vəziyyəti fürsət bilib Türkiyə əleyhinə bəzi şərhələr etməsi, təbii qaz tədarüku mövzusunda dəstək olmaması və Türkiyəni çətinə buraxacaq bəzi tədbirlər içərisinə girməsi, ikitərəfli əlaqələrin bir dəfə daha güvən testinə səbəb olmuşdur

1957-ci ildəki casus təyyarə hadisəsini də özünə istiqamətli bir təhdid olaraq qiymətləndirən Türkiyə, sərhədə hərbi yığınaq edərək ola biləcək bir hərbi müdaxilə üçün hazırlıq etmişdir. 2000-ci illərlə birlikdə Türkiyə və Suriyadakı iqtidar sahiblərinin dəyişməsi, iki ölkə arasındakı iş birliyi imkanları artırmışdır.

İrənin Suriya üzərindəki belə güclü olmasında təsirli olan digər bir inkişaf isə, Qərb ilə nüvə razılaşmasıdır. Digər tərəfdən Suriya müxaliflərinin istənilən səviyyədə müvəffəqiyyətli ola bilməməsi də Türkiyənin Suriyada İrə qarşısında əlini zəiflədən bir ünsür olmuşdur. [42]

Türkiyənin Əsəd rəhbərliyinə qarşı mövqeyi, insan hüquqlarına hörmət və demokratik islahatlar etməsi üçün rəhbərliyə müraciət olması, Şamda olan Türk səfirliyinin bağlanması, İranın Türkiyəyə qarşı inkişaf etdirdiyi strategiyalarda da təsirli olmaqdadır. İran-Suriya-İraq ittifaqı istiqamətində, "Suriyanın Dostları Yığıncağı" na Türkiyənin ev sahibliyi etmiş olması da İran tərəfindən xoş qarşılanmamaqdadır (BBC, 2012). Bu istiqamətdə Türkiyə, öz təhlükəsizlik, iqtisadi və siyasi maraqlarını göz qarşısında saxlamalı, tətbiq, ağıllı siyasətlər inkişaf etdirməli, insan hüquqları pozuntularına göz yummazken, Türkiyəni silahlı qarşıdurma içərisinə soxacaq strategiyalardan qaçınmalıdır. [39]

İran Suriyada rejim əleyhdarı müxalifəti və ilk etiraz hərəkatlarını az qala görməməzlikdən gələrkən Türkiyə, Suriya hökumətindən hərəkatları nəzarət altına almaq üçün bir an əvvəl islahat etməsini istəmişdir. İran ilə Suriya arasındakı yaxın əlaqəni nəzərə alaraq Suriya məsələsini görüşmək, fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmaq üzrə xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu 2011-ci ildə 10 İyulda Tehrana getmişdir.

Aralarındakı diplomatik kanalları hər daim açıq tutan İran və Türk hökumətləri iki ölkə arasındakı fikir fərqliliklərinin ikitərəfli əlaqələrin hamısını əsir almasını qarşısını almağa səy edir. Bu sayədə Suriya mövzusunda mənimsədikləri zidd mövqelərə baxmayaraq Türkiyə-İran ilişkilerində birbaşa Suriya oxlu gərginlik olmamışdır. Suriya böhranının ortaya çıxmasından bəri tərəflər arasında çox sayda ikili görüş keçirilmişdir, lakin bu danışıqlarda nə Türkiyə, Tehranı Əsədə verdiyi dəstəyə imtina etməyə razı edə, nə də İran, Ankaranı Suriya müxalifətinə dəstək verməkdən vazgeçirə bilməmişdir. Suriyada 2011-ci il martdan bu yana davam edən və 10 minə yaxın vətəndaşın ölümünə gətirib çıxaran qarşıdurmalarla ortaya çıxan Suriya böhranı regional ittifaqların Orta Şərqi bu hövzəsində nə cür kövrək olduğunu bir dəfə daha göstərmişdir. Böhran müddətində Türkiyənin izlədiyi aktiv siyasətlərin qarşılaşdığı müqavimət də, AK Partiya iqtidarında tutumunu bir xeyli genişləndirən Türkiyə xarici siyasətinin sərhədlərini görmə imkanı təmin etmişdir.

Suriya mövzusunda dərindən və uzlaşması mümkün görünməyən fikir ayrılığı Türkiyə ilə İran arasında regional rəqabəti də gün üzünə çıxarmışdır. Türkiyənin model ölkə iddiası da Suriya böhranında yara almışdır. Bu səbəblə belə demək olarsa xarici siyasətdə yaraların sarılması üçün gücünün sərhədlərini bilən vizyoner amma həqiqi siyasətlərə dönüş şərtidir. [40]

Ərəb Baharı'nın Suriyanı da bir şəkildə etkilemesiyle ortaya çıxan quruluşda Türkiyə ilə İranın Suriya siyasəti tamamilə zidd olması Türkiyə İran əlaqələri üzərində mənfi təsiri son illərdə artmaqdadır. Türkiyə və İranın Yaxın Şərqi bölgəsinin ən dərin tarix, mədəniyyət və dövlət ənənəsinə sahib iki ölkəsi olduğu gerçəkdir. Lakin bu iki ölkənin qarşılıqlı yaxşı qonşuluq əlaqələri olduğu qədər rəqabət sahələri də mövcuddur və bu regional qlobal mənada davam etdirdikləri rəqabət sahələrinə Ərəb baharının başlaması və bu dalğanın Suriyanı da təsiri altına alması birlikdə, Suriyaya qarşı icra etdikləri xarici və daxili siyasətində bu iki əhəmiyyətli bölgənin ərazisinin baza ilə ayrıldığını da görə bilərik. Bölgədəki Rusiya təsirini yox saymaq, mövzunu anlamamızı və olabilecek həllər üretebilməmizi mane olar, bizi hadisənin təbiətindən olduqca uzaqlaşdırar. [43]

Suriya böhranı əvvəli yüksək səviyyələrdə seyredən Türkiyənin İran və Rusiya ilə əlaqələri bundan birbaşa təsirləndi. Suriya böhranının başından bəri Türkiyə müxaliflərin tərəfində iştirak etdi. İki hökumət siyasi əlaqələri və iqtisadi əlaqələri ayrı tutmağa çalışsa da, siyasi əlaqələrin pisləşməsi də iqtisadi əlaqələrə də təsir etdi. İran Türkiyənin sahədə atdığı addımın bir sərhədi olması lazım olduğunu ifadə etməkdədir. [44]

3.2 İqtisadi əlaqələr

Türkiyə və İran Yaxın Şərqi coğrafiyasının ən əhəmiyyətli gücüdür. Məzhəb fərqlilikləri, Suriya siyasətində fərqli fikirlər, Səudiyyə Ərəbistanı ilə olan əlaqələr kimi mövzularda razılaşma alınmasa da bu ölkələr xüsusilə bank, turizm və ticarət

sahələrində əlaqələrini gücləndirməyə çalışır. Embarqonun qalxmasından daha sonra qapılarını xarici dünyaya açan İrana birinci iqtisadi razılaşma şübhəsiz qonşusu Türkiyəylə oldu. İranla olan **dəmiryolu** razılaşması və Turizm Nazirinin İrana səfəri buna nümunə ola bilər. Aprel ayında İranla 80 milyon avroluq bir saziş imzalanıb. Razılaşmadan sonra Turizm Əməkdaşlıq Protokolu may ayında imzalanıb.

Turizm sahəsində 2017-ci ildə 1 milyon 700 min iranlı turist Türkiyəni ziyarət edərkən, 2016-cı ildə isə görə turist nisbəti% 7,5 ətrafında artdı. Negativ inkişaf, 2014-cü ilin sentyabr ayında İranla "Tərəfdaşlıq Ticarət Sazişinin" imzalanması idi. Müqaviləyə görə Türkiyə və İran arasında 2015-ci ilin sonu üçün 35 milyard dollarlıq bir ticarət həcmi olmuşdu. Lakin 2014-cü ildə 13,7 milyard dollarlıq ticarət həcmi, 2015-ci ildə 4 milyard dolların aşağısında geriləyərək 3,7 milyard dollarda qaldı. 2012-ci ildə iki dövlət, 22 milyard dollarlıq ticarət etdi. Ticarət rəqəminin əvvəlki illərə görə çox olma səbəbi, ölkələrin etdiyi Qızıl ticarətinə əsaslanırdı. 2013 və 2014-cü illər üçün həmin rəqəmin çıxacağı nəzərdə tutulsa da Neft qiymətlərindəki eniş rəqəmlərə təsir etdi.

Önümüzdəki illərdə rəqəmlər 100 milyard dollarlıq ticarət həcmi nəzərdə tutur. Cari həcm isə təxminən 30 milyard dollar təşkil edir. Ddiplomatik əlaqələr və məzhəb ölçüləri gərginlik yaratsa da, ancaq həmin vəziyyət ticarətə təsir etmir. İllərdir Türkiyə dövləti İranda mühəndislik, tikinti və müteahitlik kimi sahələrdə sərmayələrini reallaşdırmaqdadır. Amma bu , ticarət həcmi artırmasına o qədər də təsir etməməkdədir, yəni əlavə dəyər yaratmır. [45]

İran Ticarət Heyəti daxilində təşkil edilən ikili iş görüşmələrində, mebel, kağız və meşə məhsulları, tikinti və tikinti materialları, kimyəvi məmulatlar, elektrik-elektronik və xidmət, avtomobil sənayesi başda olmaq üzrə çox sayda sektordan 84 firma və nümayəndələri ilə İranlı həmsöhbət firmalar arasında, iki gün ərzində çox sayda qarşılıqlı iş görüşməsi reallaşdırdı. [46]

Türkiyə-İran əlaqələri son illərdə təəssüf ki gerilədi. Ərəb Baharı çərçivəsində baş verən hadisələr və xüsusilə də Suriyada tətbiq olunan siyasətlər əlaqələrə mənfi təsir etdi. Siyasi əlaqələrdəki mənfilik iqtisadi əlaqələrdə də əks

olundu. Ticarət həcmi 22 milyard dollardan , 10 milyard dollara düşdü. Gömrük məntəqələrində və sərhəd qapılarında problemlər yarandı

Əslində iki ölkənin iqtisadiyyatlarının tamamlayıcı xüsusiyyətləri nəzərə alınanda, əlaqələrin olması lazım olan ölçünün çox altında qaldığı açıq görünür. Lazımi tədbirlər görülməyibsə, hədəf 30 milyard dollarlıq ticarət həcmi çox qısa müddətdə ola bilər. Enerji sahəsində əldə edilən əvvəlcədən razılaşmalar qəbul edilə bilər.

İnkişaf naziri Cevdet Yılmaz və İran Telekommunikasiya və İnformasiya Texnologiyaları naziri Mahmud Vaizi Türkiyə-İran əlaqələrini daha yaxşı bir nöqtəyə daşımaq üçün vəzifələndirildi. Hər iki nazir Türkiyə-İran arasındakı siyasi, iqtisadi, hərbi, ticari, mədəni, turizm və nəqliyyat sahələrində əlaqələri yaxından təqib **edəcək**. Qarşılıqlı investisiyaları artırmaq üçün çalışacaq. İş yeri nümayəndələri və sahibkarlar hər iki ölkəyə və üçüncü ölkələrə investisiya qoymağa təşviq ediləcək. [30]

İran-Türkiyə arasında ticarət həcmində 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən artım diqqət çəkir. Səbəb isə iki ölkə arasındakı mövcud iqtisadi əlaqələr və enerji əməkdaşlığıdır. İran Türkiyənin əhəmiyyətli bir təbii qaz tədarükçüsüdür. Bununla birlikdə, təbii qaz idxalatının başladığı 2001-ci il dekabrından bəri iki ölkə arasında gərək miqdar gərəksə qiymət mövzusunda bəzi anlaşmazlıqlar yaşanmışdır, ancaq bütün bu gərginliklərə baxmayaraq Türkiyə İrandan təbii qaz almağa davam etmişdir.

2012-ci ildə iki ölkə arasındakı ticarət həcmi bir əvvəlki ilə görə artmış, 22 milyard dollara çatmışdır. İran təxminən 22 milyard dollarlıq xarici ticarət həcmi ilə Almaniya, Rusiya və Çindən sonra dördüncü sırada iştirak etmişdir. İki ölkə arasındakı xarici ticarət məlumatlarına baxıldığında 2008 və 2012-ci illərdə diqqət çəkən iki sıçrayış gözə dəyməkdədir. Birincisi, 2008-ci ildə Türkiyənin İrandan idxalatına, ikincisi isə 2012-ci ildə Türkiyənin İrana istiqamətli ixracatına aiddir.

İki ölkə arasındakı xarici ticarətdə yaşanan davamlı və sürətli artım dünya iqtisadi böhranının təsiri ilə 2009-cu ildə davam edə bilməmiş, hətta əhəmiyyətli bir eniş reallaşmışdır. 2009-cu ildə çatılan xarici ticarət həcmi 5,4 milyard dollar ilə

məhdud qalmışdır. Eyni dövrdə Türkiyənin İrana ixracatında əhəmiyyətli bir dəyişiklik yaşanmamış, yalnız 5 milyon dollarlıq bir azalma söz mövzusu olmuşdur. İranın Türkiyəyə ixracatında isə eniş çox böyük olmuş, bir əvvəlki ilə görə 4,8 milyard dollarlıq bir azalma baş vermişdir.

İrandan edilən idxalatın böyük hissəsinin təbii qaz və neft olduğu düşünüləndə, 2009-cu ildə iki ölkə arasındakı xarici ticarət həcmindəki azalma qlobal enerji qiymətlərindəki azalmanın yanında Türk istehsal sektorunun tələbatına enişlə də izah etmək olar.

İrana istiqamətli sürpriz ixracat artımının arxasında yatan səbəb isə İran ilə Türkiyə arasındakı qızıl ixracatıdır. Bu ixracatın təməl səbəbi də İranın Türkiyəyə verdiyi təbii qaz qarşılığında alacaqlarını son ABŞ sanksiyaları səbəbiylə transfer edə bilmədiyi üçün Türkiyənin TL olaraq etdiyi ödənişləri altına çevirməsidir. Bu səbəbdən iki ölkə arasında 2012-ci ildə çatılan 22 milyard dollarlıq ticarət həcminə söz mövzusu qızıl ticarəti də əlavə edilmişdir və İrana xarici ticarət balansını ciddi mənada Türkiyə lehinə dəyişmə göstərmişdir.

Digər tərəfdən, 2000-ci illərdə İrana istiqamətli ixracat miqdarındakı artımın yanında ixrac obyektlərinin müxtəlifliyində də əhəmiyyətli ölçüdə artım görülmüşdür. Əsas ixrac maddələri dəyişilməməklə birlikdə yeni məhsullar İrana ixrac edilməyə başlandı. Bu dövrdə əsas ixrac məhsulları dəmir, polad və dəmir-polad məhsulları idi.. 2012-ci ildə yuxarıda göstəriləndi kimi, İrana qarşı son sanksiyalar qızıl ixracının artımına səbəb oldu. 2011-ci ildə İrandan neft idxalı bütün neft idxalının 51% -ni təşkil edib.

2000-ci illərin başından etibarən davamlı artım göstərən bu nisbət 2008-ci ildə 36% səviyyəsində ikən 2009-cu ildə enişlə 23% -ə enmiş, daha sonra təkrar yüksəlişə keçmişdir. Ancaq hər nə qədər İran Rusiyadan sonra Türkiyənin ikinci böyük təbii qaz tədarükçüsü olsa da, təbii qaz idxalatında böyük ölçüdə Rusiyadan asılılığı davam edir.

2000-ci illər boyunca siyasi əlaqələrlə birlikdə Türkiyənin İrana ikitərəfli ticarət əlaqələri ciddi bir şəkildə artım göstərmişdir. Ancaq bu artım əsasən İrandan neft və təbii qazın idxalı ilə əlaqədardır. Beləliklə, gedərək artan enerji idxalatı ilə

Türkiyənin İrana olan asılılığının artdığı nəticəsinə gəlmək olar. Digər tərəfdən gedərək artan əhalisi və enerji ehtiyacı göz qarşısında saxlanıldığında Türkiyənin enerji təhlükəsizliyini təmin etməsi adına strateji ortaqlıqlar və əməkdaşlıq sahələri yaratmasının zərurəti də dəqiq bir şəkildə ortaya çıxır. Bu mənada, dünyanın dördüncü ən geniş isbat edilmiş neft və Rusiyanın ardından isə ən zəngin ikinci isbat edilmiş təbii qaz rezervlərinə sahib olan İran gələcəkdəki tələbin qarşılanabileceği uyğun bir bazar mövqesindədir. Türkiyənin təbii qazda əhəmiyyətli ölçüdə idxalata və ithalata da böyük ölçüdə Rusiyaya asılılığı düşünüləndiyində, İranla mövcud enerji əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyəti açıq şəkildə ortaya çıxır.

Xarici birbaşa investisiya və xarici ticarət də iki ölkə əlaqələrinin inkişafında iştirak edir. Digər tərəfdən İrana edilən Türk investisiyaları problemsiz olduğunu söyləmək mümkün deyil. İki ölkə arasında 1996-cı ildə imzalanan investisiya razılaşması ancaq 2005-ci apreldə qüvvəyə minmişdir

İrandakı ən böyük havalimanı olan İmam Xomeyni Beynəlxalq Havalimanını **inşa edən** TAV havalimanları Holding buranın işlətməsini də boynuna götürmüş olmasına baxmayaraq havalimanını açılışı mübahisəli başlamışdır. TAV şirkətinin **İsrail** ilə əlaqəli olması fikirləri ilə İran İnkilab Gözətçiləri tərəfindən ilk təyyarəyə geniş icazəsi verilməmiş və bu hava limanında geniş etməkdə olan sərnəşin təyyarəsi Mehrabad hava limanına doğru yönlendirilmişdir.

Ancaq nəticədə hava limanı rəsmi olaraq İran Parlamentinin TAV şirkəti ilə müqaviləni ləğv etdikdən sonra uçub gedə bilmişdi. Bənzər bir nümunə Türk telefon operatoru Turkcelldir. Turkcell İrandakı GSM operatoru tenderi üçün İran ilə müqavilə imzalamış ancaq daha sonra ölkədə çıxarılan bir qanuna əsaslanaraq, lisenziya Cənubi Afrikalı başqa bir şirkətə verilmişdir. Bu cür problemlər İranda investisiya riskləri ilə bağlı narahatlıqları gücləndirir və İrana birbaşa investisiyalara mənfi təsir göstərir. Belə çətin hallara baxmayaraq, iki ölkə arasında xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında özəl sektorun payı göz ardı edilə bilməz.

Turizm üzrə iki ölkə birgə işlərin hazırlanmasına hazır olduqlarını bildiriblər. Hər iki ölkə iqtisadiyyat və ticarət əlaqələrini inkişaf etdirərək illik ticarət həcmi 30 milyard dollara çatdırmaq istəyir. Türkiyə-İran arasında əsas məqsəd regionda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik təmin etməkdir. Şimali İraq mövzusunda İran, Türkiyə və İraq arasında əməkdaşlıq aparılır. Bölgəmizdə həssas vəziyyətə baxdıqımızda Suriya və Şimali İraqı qiymətləndiririk. Bizim əsas məqsədimiz regionda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik təmin etməkdir. Şimali İraq mövzusunda İran, Türkiyə və İraq arasında əməkdaşlıq aparılır. Etnik və məzhəb ayrı-seçkiliyin artırılması bu bölgədə bəzi kənarların planlarıdır. Hər iki ölkə bunu qəbul etmir və Suriya və İraqın ərazi bütövlüyünü müdafiə edir. [47]

2017-ci ildə reallaşması gözlənilən% 6-7 faizlik böyümə, Türkiyənin mövcud iqtisadi performansını bütünüylə əks etdirmir. Çünki, bu rəqəmin krediləndirmə, təşviq layihələri və tikinti sektorunda yaşanan inkişafəba bağlı olaraq ortaya çıxması səbəbiylə davamlı bir performansə işarə etmədiyi hər kəs tərəfindən qəbul görən bir gerçəkdir. 2018-ci il üçün Türkiyəni gözləyən əsas iqtisadi problem, böyümənin "başqasının puluyla" maliyyəyə edilməsidir.

Türkiyə 40 milyard dollar cari açıq və 170 milyard dollar qısa müddətli xarici borc ilə illik ortalama 200 milyard dolları aşan bir xarici finansmana ehtiyac duymaqladadır. Qlobal bazarlarda mövcud pul bolluğun nisbilik bitməsinin bir nəticəsi olaraq, bu vəziyyətin Türkiyə üçün təsirlərinin gəçmisen nəzərən daha qüvvətli hiss başlanacağına proqnozlaşdırmaq mümkündür. [28]

Bunun yanında, son dövrlərdə artan Qərb əleyhdarı ifadə, xarici finansmanının böyük hissəsini Qərb ölkələrindən təmin edən Türkiyə üçün əhəmiyyətli bir risk faktoru meydana gətirməkdədir. Cari iqtisadi meyllər uzlaşma və uzunmüddətli strateji planlaşdırma tələb edir. Əks təqdirdə Türkiyə iqtisadiyyatını gözləyən təhdidlərin, ölkənin xarici siyasətdəki hərəkət qabiliyyətini də əhəmiyyətli ölçüdə kısıtlayacağı deyilə bilər.

3.3.Hərbi Əlaqələr

Digər mühüm məsələ təhlükəsizlikdir. İran ilə Türkiyənin PKK və onun davamı PEJAK problemləri var. İraqa fərqli yanaşmaları olmasına baxmayaraq ikisinin də fərqli bir məqsədi olduğunu bilirik. PKK və PEJAK kimi bir problem İran-Türkiyə hətta İraq və Suriya əməkdaşlıq olmadan həll ediləcək bir mövzu deyil. Bölgənin coğrafi xüsusiyyətlərindən ötrü siyasət baxımından əməkdaşlıq tələb edən bir məsələdir. Bu səbəbdən ortaq çıxar mövzuları göz qarşısında saxlanıldığında Türkiyə İran əlaqələrinin bir şəkildə davam etməsi lazım olduğuna və ikisinin də təhlükəsizliklərinin bir-birləriylə yaxından əlaqəli olduğunun fərqi olduğunu söyləmək lazımdır. Şübhəsiz ki, bir təhlükə digərinə təsir edəcəkdir. Buna görə də bunları nəzərə alaraq hərəkət etdiklərini söyləmək yanlış olmazdı. [28]

Ərdöğandan bir az sonra keçiriləcək 2019 prezident seçkiləri var. Bu vəziyyət getdikcə Türk xarici siyasətinin seçkilərdən təsirlənməsinə səbəb olur. Mütəxəssislər Ərdöğanın bir tərəfdən separatçı Kürdlərlə başa çıxma bilmək üçün Tehranla balanslı bir əlaqə qurması, digər tərəfdən də Türkiyəni İran və Səudiyyə Ərəbistanı arasında meydana gələ biləcək bir gərginliyin içinə çəkilməkdən qoruması lazım olduğu şərhini edirlər. [52]

Əlaqələr 2011-ci ildə Türkiyənin İranla iqtisadi əlaqələrində həm müsbət həm də mənfi hadisələr yaşanmışdır. Bir tərəfdən iki ölkə arasındakı ticarət həcmi 16 milyard dolları aşaraq tarixində heç olmadığı bir səviyyəyə çıxarkən, digər tərəfdən İrana qarşı Qərb ölkələrinin tətbiq etdiyi iqtisadi sanksiyalara dəstək verməsi barədə Türkiyə üzərinə xüsusilə **Vaşinqton** rəhbərliyindən gələn təzyiqlər artmışdır.

Qonşularıyla iqtisadi əlaqələri, iqtisadi inkişaf və güclü dövlət olmaq üçün irəliləmənin şərtlərindən biri olaraq görən Ankaranın bu təzyiqlər qarşısında müqaviməti zəifləməmiş, ancaq **Nüvə silahı** səbəbiylə yaranan gərgin atmosferin

də təsiriylə, Türkiyənin İrandan idxal etdiyi təbii qazın qiymətinin yüksək olduğu üçün tənqidlərin artması müşahidə edilmişdi.

Amerika rəhbərliyi İranda İslam inqilabından sonra müxtəlif vasitələrlə bu ölkəyə qarşı təcrid siyasətini gücləndirməyə davam etmişdir. Bu çərçivədə bir tərəfdən BMT kimi beynəlxalq təşkilatlar **damı** altında Tehran rəhbərliyinə qarşı sanksiya qərarları alınmasını təmin edən ABŞ, digər tərəfdən də öz çıxarmış olduğu dəyişik qanunlarla xüsusilə iqtisadi sahədə İranın sıxışdırılmasını təmin etməyə istiqamətli tədbirlər almaqdaydı. ABŞ-ın bu söyləri çərçivəsində, İran ilə iqtisadi fəaliyyətləri olan ölkələrə istiqamətli təzyiqləri çərçivəsində Türkiyənin də tez-tez gündəmə gəldiyi və xüsusilə təbii qaz sahəsində Tehran rəhbərliyiylə əməkdaşlığı inkişaf etdirən Ankaraya istiqamətli tənqid və təzyiqlər əvvəlki illərdəki kimi əlaqədar məqalələrdə dilə gətirilmişdi.

2011-ci ildə ABŞ-dan bu sahədə gələn təzyiqlərin daha çox bank sektorunda olduğu və Türkiyədə fəaliyyət göstərən İran Bankı **Bank Mellatın** fəaliyyətlərinin dayandırılması istəndiyi görülmüşdür. Vaşinqton rəhbərliyi, İranın ən böyük bankları arasında yer alan **Bank Mellatın** İranın silahlanma söylərinin və nüvə fəaliyyətlərinin maliyyəsində əhəmiyyətli yer oynadığını iddia etməkdə və bu bankı **CISADA** çərçivəsində sanksiya tətbiq olunacaq maliyyə təşkilatları çərçivəsində qiymətləndirməkdir.

Öz inkişafı və güclənməsinin əhəmiyyətli vasitələrindən biri olaraq qonşularla iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsini görəndə AKP rəhbərliyi, İran ilə iqtisadi əlaqələrin daha da artırılaraq davam etdirilməsinə üstünlük verib **Bank Mellatın** Türkiyədəki fəaliyyətlərinin dayandırılması tələbini rədd edərkən, xüsusi sektor təşkilatları Amerikan rəhbərliyin təhdidlərini ciddi qəbul etmiş və Bank Mellat ilə əlaqələrini dayandırdılar.

Bir tərəfdən Türk iş adamlarının İrandakı sərmayələrinin artırılması təşviq edilərkən bir tərəfdən də İran ilə ticarətin artırılması mövzusunda səy sərf edilmişdir. Bu çərçivədə **Kapıköy-Razi Gömrük** darvazasının açılması iki ölkə arasındakı ticarətin asanlaşdırılması baxımından əhəmiyyətli bir inkişaf olmuşdur.

Türkiyə ilə İran arasındakı ticarətin quruluşuna baxıldığında, 2011-ci ildə Türkiyənin həm ixracatında həm də idxalatında böyük bir artımın söz mövzusu olduğu görülür. Türkiyənin İrana ixracatı 2011-ci ildə bir əvvəlki ilə görə təxminən olaraq yüzdə 18%-lik bir artımla 3 milyard 589 milyon dollara çıxarkən, bu ölkədən etdiyi idxal çox daha çox yüksəlmiş, yüzdə 63%lik bir artımla 12 milyard 461 milyon dollar səviyyəsində reallaşmışdır . İdxalatdakı böyük artımda Türkiyənin İrandan satın aldığı neft və təbii qazın qiymətinin həddindən artıq yüksəlmənin də əhəmiyyətli rol oynadığını ifadə etmək lazımdır. [25]

Türkiyə ilə İran arasında 2011 əvvəlində söz mövzusu olan müsbət atmosferin davam etməsinə mane olan və əlaqələrdə gərginliyə səbəb olan bir başqa faktor isə Ərəb Baharı ya da İnqilabları olaraq adlandırılan hadisələr çərçivəsində bəzi Ərəb ölkələrində yaşanan inkişafalara iki ölkənin fərqli yaxınlaşmaları olmuşdur.

Bu məzmununda xüsusilə Suriya mövzusunda iki ölkənin siyasətinin ciddi bir şəkildə qarşı-qarşıya gəldiyi və Bəhreyn ilə Yəməndə yaşanan inqilab cəhdlərində isə, ən azından siyasət olaraq fərqliləşdiyi deyilə bilər. Tehran rəhbərliyi strateji səbəblərlə və insan haqqlarını görməməzlikdən gələrək, Suriyada diktator Bəşər Əsəd rəhbərliyinə açıq bir şəkildə dəstək verib, strateji və insan hüquqları səbəbləriylə Bəhreyn və Yəməndə ABŞ ilə yaxın əlaqələrə sahib olan əl-Xəlifə və Ali Abdullah Saleh rəhbərliyinə qarşı mübarizə edən müxalifətə dəstək verərkən, Türkiyə insan hüquqları səbəbiylə Suriyadakı Əsəd rəhbərliyinə qarşı mübarizə edən müxaliflərə verdiyi dəstəyi strateji səbəblərlə Bəhreyndəki müxaliflərin esirgəməkdir.

Suriyadakı müxaliflərə dəstək verən Türkiyə, buradakı azadlıq mübarizəsinin müvəffəqiyyətə çatma şansı olduğunu düşündüyü üçün bu dəstəyi verərkən, Bəhreyndəki azadlıq mübarizəsinin müvəffəqiyyət şansının çox zəif olduğunu düşündüyü üçün, burada Suriyadakı müxaliflərə verdiyi ölçüdə bir dəstək verən rəftardan qaçmaqda, yalnız xalqın azadlıq və demokratiya tələblərinə hörmət göstərilməsi lazım olduğu istiqamətində şərtlərlə və daha çox qanın axmasını önləməyə dönük vasitəçilik təşəbbüsü yetinməkdir.

Türkiyənin 2010-ci ilin dekabr ayında əhəmiyyətli müzakirələr sonrasında bir sıra şərtlərlə də olsa qəbul etmək məcburiyyətində qaldığı NATO raketdən müdafiə sistemi çərçivəsində 2011 sonuna doğru ölkəsinə radar sistemləri qurmasının gündəmə gəlməsi və Malatyanın Kürecik mahalına bu qurğuların qurulması İranla əlaqələrin gərginləşməsinə çox mühüm rol oynadı.

Ancaq bütün bunlara baxmayaraq Ankara və Tehrandakı qərar alma məsuliyyətinə sahib olan əsl səlahiyyətliyə iki ölkə arasındakı anlaşılmazlıq məsələlərinin büyütülməsinin hər iki tərəfə də zərər verəcəyiniz fərqiində olaraq hərəkət etmişlər və əlaqələrin müəyyən bir səviyyənin altına enməsinə icazə etməmişlər . Bunun ən açıq göstəricisi ticarət həcmində yaşanan artım olmuş, Türkiyə ilə İran arasındakı ticarət 2011-ci ildə tarixdə heç olmadığı bir səviyyəyə yüksələrək 16 milyard dollar olaraq reallaşmışdır. Bu rəqəm, 2010-cu illə müqayisədə yüzdə 55% artım göstərdi.

2011-ci ildə edilən yığıncaqlarda, mediada daha çox Fuze kalkani olaraq adlandırılan Mərmə Müdafiə Sistemi çərçivəsində Türkiyənin şərqində erkən xəbərdarlıq radar sistemləri qurulmasının gündəmə gəlməsi, başda İran olmaqla, raketdən müdafiə layihəsinin öz təhlükəsizlikləri baxımından mənfi təsirləri olacağını düşünən ölkələrin tənqidlərinə özü ilə gətirmişdir . Türk səlahiyyətliyə Fuze kalkani çərçivəsində Türkiyəyə yerləşdiriləcək olan radar sistemlərinin NATO təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində alınmış bir qərar istiqamətində, yalnız müdafiə məqsədli və heç bir ölkəni hədəf almayan bir cəhd olacağını israrla vurğulayaraq, bu mövzuda yaşanması olabiləcək gərginliklərin önünə keçməyə çalışıblar.

Raketdən müdafiə mövzusunda İran rəhbərliyini ən çox narahat edən məsələ isə İsrailin də bu mərmə müdafiə etmə sistemindən yararlandırılacağı istiqamətindəki qənaətləri olmuşdur. İsrail rəhbərliyinin bütün səlahiyyətliyə İrana istiqamətli bir hücum planlaşdırdıqlarını ifadə etdikləri bir dövrdə, İranın belə bir hücumla cavab verməsini önləməyə istiqamətli cəhdlərin bir hissəsi olaraq qiymətləndirdikləri radar sistemlərinin Türkiyəyə yerləşdirilməsinə reaksiya

göstərən İranlı siyasətçilər, Türkiyəni "İsraili qorumağa istiqamətli bu cəhd "dən uzaq dayanmağa çağırmışlardır.

Ankara ilə Tehran arasında, 1990-cı illərdəki isti qarşıdurmanın eşiyinə çatan gərginliklərin sonra 2000-ci illərdə sürətlə inkişaf edən əlaqələrin təməlinə, AKP hökumətlərinin yeni xarici siyasət anlayışı çərçivəsində həssas bir şəkildə meydana gətirdiyi "güvən" faktının yatdığı düşünülə, bu "güvən" in azalmasına gətirib çıxaran **Nüvə silahı** çərçivəsində Türkiyənin boynuna götürdüyü rolun iki ölkə əlaqələrinə mənfi təsiri daha yaxşı aydın olur.

Ankara, yeni xarici siyasətinin əsas prinsiplərindən biri olan "çox ölçülü xarici siyasət" anlayışı çərçivəsində Qərbi küreyini dönən bir çizgi izləmək istəmir, uzun müddət laqeyd edilən bölgələrlə əlaqələri inkişaf etdirərkən Qərbi ilə mövcud yaxşı əlaqələrini də qorumaq istəyirdi. Nüvə silahı layihəsinə qarşı çıxması, Türkiyənin artıq qəti olaraq Qərbi təhlükəsizlik sistemindən ayrılması olaraq yorumlanabileceği üçün Ədalət və İnkişaf Partiyası hökuməti, İran kimi ölkələrlə -əlaqələrində ciddi problemlərə yol açma biləcəyini bilməsinə baxmayaraq bu layihə çərçivəsində Türkiyəyə radar sistemləri yerləşdirilməsini qəbul etmişdir.

Nüvə fəaliyyətləri daxilində İrana istiqamətli sanksiyaları və Türkiyə-İranın nüvə fəaliyyətlərinə bağlı olaraq Türkiyənin mövqeyi passiv bir duruşda, sırasıyla əvvəl istiqamət verən və sonra da vasitəçi bir tutuma doğru meyl göstərmişdir. Gedərək çoxalan böhranın həllinə istiqamətli bir cəhd olaraq Türkiyə və Braziliya ortaq diplomatik səylərin nəticəsində 17 May 2010 tarixində İranla nüvə yanacaq mübadiləsi müqaviləsi imzaladılar. Tehran Deklarasyonu olaraq adlandırılan bu sənəddə İran rəhbərliyi mübadilə və depolamanın Türkiyədə edilməsi şərtiylə yeni bir razılaşmağa hazır olduğunu açıqlamışdır. Regional problemlərə laqeyd qalmayan, qonşularının problemlərini öz problemi kimi qəbul edən və nəhayət regional inteqrasiya nəzərdə tutan yeni Türk xarici siyasətinin bu məzmununda əhəmiyyətli bir uğur əldə edəcəyi gözləməsi meydana gəlmişdir. Ancaq Tehran Deklarasyonuna baxmayaraq BMT-də İrana əlavə sanksiya qərarının alınması həm İranın nüvə problemini daha da dərinləşdirmiş, həm də proses Türkiyə baxımından gözlədiyi qazancları əldə edememesiylə nəticələnmişdir. O dövrdə Təhlükəsizlik

Şurasının müvəqqəti üzvü olan Türkiyə, əlaqədar qərara reaksiyasını "xeyr" səsi verərək göstərmişdir.

İranın nüvə proqramının Qərb ölkələri tərəfindən beynəlxalq bir problem olaraq algılanmasıyla birlikdə, Türkiyə-İran arasındakı iqtisadi əlaqələr yalnız iki ölkəni maraqlandıran mövzu olmaqdan çıxdı və ABŞ və Avropa Birliyi tərəfindən yaxından izlənən bir mövzu halına gəldi. Qərb ölkələri, İranın nüvə proqramından ötrü tətbiq etdikləri iqtisadi sanksiyalar çərçivəsində Türkiyənin də İranla olan iqtisadi əlaqələrini nəzərdən keçirməsini gözləyirlər. Türkiyə isə bu mövzudakı siyasətlərini, iqtisadi tələbləri istiqamətində şəkilləndirməyə davam etmişdir.

Türkiyə uzun müddətli enerji siyasətində və xarici ticarət hədəflərində əhəmiyyətli bir yer işğal edən İrana istiqamətli sanksiyalara qatılmama istiqamətində iradə ortaya qoymaqladır. Bununla birlikdə Türkiyənin İranla ticarət əlaqələri ABŞ-ın sanksiya qərarlarından təsirlənmə potensialı daşıyır. Necə ki İranın bank sektoru üzərindəki sanksiyalar səbəbiylə Türkiyəyə ixrac etdiyi qazın əvəzini 2012-ci il martda etibarən qızıl olaraq alması sanksiyaların **by-pass** edilməsi mənasını verməkdədir. [26]

3.4 Mədəni əlaqələr

Turizm və Mədəniyyət Türkiyə-İran diplomatik əlaqələr çərçivəsində, daim İranın Türkiyədən çox həssaslıq göstərdiyi sahə olmuşdur. Mədəni əlaqələrin inkişafı çərçivəsində 2008-ci ildə yeni bir anlaşma memorandumu imzalanmışdır.[27]

İranın Ankaradakı səfiri İran ilə Türkiyə arasında mədəni əlaqələrin iqtisadi və kommersiya həmkarlıqlarla paralel şəkildə genişləndirilməsinin önəmini vurğulayıb. İRİB-nin məlumatına görə, İranın Ankaradakı səfiri Məhəmməd Ebrahim Taheriyən Fərd İstanbulda keçirilən "Kitab, Qəhvə və Şokolad" festivalında Tehran-Ankara əlaqələrinin inkişafı üzrə yol xəritəsini bəyan edərək,

deyib ki, son illərdə iki ölkənin başçıları hərtərəfli əlaqələrin genişləndirilməsi qərarına gəliblər.

Taheriyən Fərd əlavə edib: Hər bir xalqın mədəniyyət və sivilizasiyası həmin xalqın şəxsiyyət vəsiqəsi sayılır və bu istiqamətdə kitab sivilizasiya sahəsinin təqdimatı üçün maksimum rol oynayır. Türkiyədə məşhur tarixçi İlbər Ortaylı da bu festivalda türk və iranlı qövmləri əlaqələrinə toxunaraq, belə qeyd edib: Yunan sivilizasiyası və mədəniyyətinin avropalılar üçün önəmli olduğu qədər, qədim dövrdə və İslamdan sonrakı İran mədəniyyəti də türklərin yanında dəyərlidir.

İstanbulda keçirilən "Kitab, Qəhvə və Şokolad" festivalının kənarında bu iki sivilizasiya və onların regionun yerli mədəniyyətinə qarşılıqlı təsiri ilə daha artıq tanışlıq məqsədilə "Osmanlı və Səfəvi Əlaqələri" adlı konfrans təşkil olunub. [1]

Türkiyənin Rusiya təyyarəsini vurmasından sonra İran rəsmiləri Ankaraya qarşı çıxışlarında sərtliyi və hədənin dozasını artırılar. Bunun nəticəsi isə ötən gün əməli addımla müşahidə edildi. İslam Respublikası Türkiyəyə gündəlik ixrac etdiyi 28-30 milyon kubmetr təbii qazın həcmi 50-60 faiz azaldı. Onsuz da ötən illərdə də İran müxtəlif bəhanələrlə Türkiyəyə təbii qaz verilişini hətta qışda dayandırır. Bu baxımdan İranın davranışında qeyri-adilik görünür.

Düzdür, Tehranın Türkiyəyə satdığı qazın ixracatının bərpa edildiyi haqda xəbərlər yayılıb. Ancaq bütün hallarda İranın bu silahdan istifadə etməyəcəyi istisna olunur. Rusiya Avropa ölkələrinə və Türkiyəyə müqavilədə nəzərdə tutulan qrafikə uyğun olaraq təbii qaz nəql edəcəyini bildirib. Görünür, İran Türkiyənin bu məsələyə həssaslığını nəzərə alaraq nəbz yoxladı.

İki ölkə arasındakı müqaviləyə əsasən, İrandan qonşu ölkəyə gündəlik 1 700 km uzunluğundakı kəmərlə vasitəsilə 30 milyon kubmetr həcmində təbii qaz nəql edilir. Qeyd edək ki, Türkiyəyə təbii qazın idxalının həcmi 2008-ci ildən artırılıb. Bu arada bir məsələyə də diqqəti çəkmək istərdik. Türkiyə İrandan təbii qazın min kub metrinin 487 dollara, Rusiyadan 418 dollara, Azərbaycandan isə 340 dollara alır. Bundan başqa, Türkiyə bu yanacağa olan ehtiyacının 20 faizinin İrandan nəql etdiyi "mavi yanacaq"ın hesabına ödəyir. İslam Respublikası hasil etdiyi təbii

qazın 90 faizini Türkiyəyə, 5 faizə yaxınını isə Ermənistana satır. Ermənistan isə İrandan aldığı təbii qazın min kubmetrinə 250-300 dollar ödəyir.

Türkiyə ən bahalı yanacağı bu ölkədən alır. BOTAŞ şirkəti İrandan idxal etdiyi təbii qazın qiymətinin yüksək olması ilə əlaqədar İrana qarşı Beynəlxalq Arbitraj Məhkəməsində iddia qaldırıb. Məlumatlara əsasən, son illər BOTAŞ şirkəti İslam Respublikasından müqavilənin şərtlərinə yenidən baxıb, yanacağın qiymətinin azaldılmasını istəyir. Tərəflər arasındakı mövcud müqavilədə İran Türkiyəyə ixrac etdiyi qazın qiymətini ucuzlaşdıracağı öhdəliyini də üzərinə götürüb. Ancaq ötən illər ərzində bu anlaşmaya əməl etməyib. Bundan başqa, BOTAŞ İrandan nəql edilən təbii qazın keyfiyyətindən də narazı olduğunu gizlətməyib.

İran tərəfi Türkiyəyə bu yanacağın ixracının azladılmasını "qışla əlaqədar ölkədə təbii qazın istehlakı artdığından" bu addımı atdığını bildirib. Rəsmi Tehranın bu sahə üzrə məsulu Sadiq Əkbərpur Türkiyəyə qaz ixracatını artırmaq imkanına texnik səbəbdən malik olmadıqlarını söyləyib. Bununla belə, o, iki ölkə arasında gündəlik 30 milyon kubmetr təbii qazın Türkiyəyə axıdılması ilə bağlı 25 illik müqavilənin şərtlərini yerinə yetirəcəklərini də vurğulayıb.

Əslində, İranın belə bir addım atacağı gözlənilən idi. Çünki bu ölkəyə ciddi sərmayə qoyulmasa da, atom -nüvə problemi ilə bağlı Qərblə razılaşmadan sonra belə halın baş verəcəyi ehtimalı var. Bu baxımdan Tehran hakimiyyəti qonşuları ilə münasibətdə bu sayaq addımlar atır. Qərblə əməkdaşlığı güclənəcəyi halda, İrandan buna oxşar əməllərin gözləniləcəyi ehtimalı da az deyil.

İranın Türkiyə ilə diplomatik, təbii qaz dili ilə sərt danışıqı təzə məsələ də deyil. Müxtəlif vaxtlarda buna oxşar hadisələr olub. Odur ki, iki ölkənin münasibətləri ilə bağlı bəzi məqamlara diqqəti yönəltmək istərdik:

- İranla Türkiyənin fərqli siyasi-ideoloji hakimiyyət forması yaxınlaşmaqda başlıca maneədir;
- Türkiyənin Qərblə bir blokda olması Tehranın xoşuna gəlmir;
- İranda bir-birini əvəzləyən hakimiyyətlər yüz ilə yaxındır Türkiyəni yamsılayır;

- İran davamlı olaraq qonşu türk dövlətini müxtəlif bəhanələrlə təhdid edir;
 - Bölgədəki böhranların həllinə tərəflərin münasibəti eyni deyil. İran Bəşşar Əsəd, Rusiya ilə bir blokdadır. Onlar Ermənistanı da özlərinə qoşurlar. Həm də bu kimi səbəblərdən Tehranla Ankaranın müttəfiqləri və hadisələrə yanaşmaları fərqlidir;
 - İran bölgədə Rusiya və Bəşşar Əsədin də təəssübünü çəkir;
 - Türkiyə də bölgə dövləti olduğundan onunla regional məsələlərdə rəqabət aparır;
 - İran Yaxın və Orta Şərqdə hegemon olduğunu nümayiş etdirir;
 - Təbii qazla bağlı təzyiqin arxasında BOTAŞ-ın iddiasını geri götürməsi dayanır;
 - Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Rusiyanın təbii qazın idxalını kəsəcəyi halda, idxalı artıracaqları alternativ mənbələr arasında İslam Respublikasının da adını çəkmişdi. Ona görə də bununla İran Türkiyəyə ixrac etdiyi təbii qazın həcmi artırmayacağı barədə Rusiyaya mesaj göndərir və s.
- Bir neçə il öncə rəsmi Ankara İranı Türkiyə üçün təhlükəli dövlətlər siyahısından çıxarıb. Belə hesab edilirdi ki, bu, iki ölkə arasında münasibətlərin, əməkdaşlığın inkişafına mane olur. Hətta Ermənistan da daxil olmaqla, qonşularla münasibətdə "sıfır variantı" tətbiq edilməyə başladı. Ancaq ötən illərin təcrübəsi sübut etdi ki, Türkiyə hökumətinin bu xoşməramlı siyasətini nə Ermənistan, nə də İran düzgün dəyərləndirməyib.
- Baş verənlərə əsasən demək olar ki, perspektivdə bu iki qonşu dövlətin də üz-üzə qoyulması ehtimalı az deyil. Elə təbii qazla bağlı Tehranın bu və ya başqa səbəbdən atdığı addımlar bunun göstəricisi də sayıla bilər. O da nəzərə alınmalıdır ki, Türkiyə ilə İranı birləşdirən ortaq problemlər də mövcuddur.
- Beləliklə, Rusiyanın Türkiyəyə sanksiya tətbiq etməsi fonunda Ankaranın qonşusuna yönəlik siyasətinə və münasibətlərinə bir daha göz gəzdirəcəyi ehtimalı az deyil. Çünki "sıfır variantı"na çoxdan başqa rəqəmlər əlavə edilib. Axı, İran Türkiyəyə qarşı "təbii qaz silahı"ndan da istifadə etməyə başlayıb. [2]

NƏTİCƏ

Orta Şərqdə Türkiyənin problemi olduğu ölkələrdən biri İran olmuşdur. Bu dövrdə İran zaman zaman kürd kartını oynayaraq Türkiyəni çətin vəziyyətə salmağa çalışmaq üçün Türkiyənin sərhəd bölgələrində kürd üsyanlarına yataqlıq və ya dəstək olmuşdur. Türkiyədə Respublikanın elanı ilə birlikdə İran Türkiyə əlaqələrinə əhəmiyyət verərək isti münasibət sərgiləməyə çalışmışdır. Ancaq İran içərisindəki siyasi inkişaf və Qərbi dövlətlərin Türkiyə üzərindəki oyunları gərəyi bir dövr həm Şərqi Anadolu Bölgəsindəki kürd üsyanları, həm də Türkiyə-İran arasındakı sərhəd məsələləri səbəbiylə Türkiyə-İran arasındakı dostluq zədələnmiş kimi olmuşdur. Amma bu proses çox çəkməmişdi. İran BMT-yə üzv olaraq Türkiyə ilə birlikdə demokratik ölkələrin yanında yer almışdır. Atatürk Dövründə İran Türkiyəyə davamlı böyük bir əhəmiyyət verərək siyasi, iqtisadi, ticarət, mədəni əlaqələr qurmağa çalışmışdır. Bu dövr Türkiyə Respublikasının dövlətdə və sosial sahədə yenidən qurulmuş müddəti olmuşdur. Bu səbəblə Türkiyə də İranla siyasi, iqtisadi, ticarət və mədəni əlaqələrini yaxşılaşdırmağa çalışmışdır.

Türklər və İranlılar bəlkə də tarixin ən qədim qonşularıdır. Hər iki ölkədəki inkişaf bir-birindən təsirləndi və bu qarşılıqlı təsir qloballaşma ilə sürətlə artdı. Qonşularla sıfır problemi əsas prinsipi olaraq qəbul edən yeni xarici siyasət anlayışı çərçivəsində Türkiyə, İran ilə yaxınlaşma prosesi içində girmişdir. Hər iki ölkənin milli maraqları bu yaxınlaşmanı görmək zərurətini doğurdu. İran, nüvə proqramı səbəbiylə BMT Təhlükəsizlik Şurasında qəbul edilən embarqo qərarlarının iqtisadiyyatına gətirdiyi ağır yükü və ABŞ-ın beynəlxalq cəmiyyətdən təcrid etmə cəhdlərini aşmaq üçün Türkiyəyə əhəmiyyət verməkdədir. Digər tərəfdən Türkiyə, böyüyən iqtisadiyyatına yeni bazarlar tapmaq, enerji təhlükəsizliyini təmin etmək, PKK-nın bölgədə hərəkət sahəsini daraltma hədəfləri istiqamətində İran ilə əlaqələrinə əhəmiyyət verməkdədir.

Ancaq Ərəb Baharının Suriyaya təsirləri əlaqələrə böyük bir maneə idi. İranın bölgədəki tək müttəfiqi olan Suriya rejiminin xalqına qarşı şiddət istifadə etdiyi səbəbiylə Türkiyə tərəfindən tənqid olunması iki ölkəni qarşı-qarşıya gətirmişdir. Bu çərçivədə təhlükəsizlik və iqtisadiyyat 2002-ci il sonrası Türkiyə-İran əlaqələrini təyin edən iki təməl ünsür olmaqla birlikdə Suriya səbəbiylə təhlükəsizlik ünsürünün ön plana çıxdığı müşahidə edilməkdədir.

İranın iqtisadi üstünlüyü əslində ona bir cür asılılıq da təmin etmiş, bu çərçivədə davamlı dəyişən ölkənin idarəçi segmentindən müstəqil olaraq Türkiyə ilə iqtisadi mənada yaxşı əlaqələr içərisində tapılmışdır. Tarixi, sahib olduğu geosiyasi mövqeyi, təbii qaynaqları və mədəni təcrübəsi ilə bölgəni təsir etmə gücünə sahib İran, Türkiyə üçün strateji bir qonşu olaraq əhəmiyyət kəsb edir. Türkiyənin İran ilə əlaqələri uzun bir tarixi keçmişə söykənməklə birlikdə bu əlaqə daha ox qarşımıza rəqabətə söykənən olaraq çıxmaqda və inkişaf etməkdədir.

İkinci Dünya müharibəsi dövründə münasibətlər hər iki ölkənin daxili işlərinə qayıtdıqları bir donma nöqtəsinə gəldi. Soyuq müharibə dövründə böyük güclərin oxları ətrafında əlaqələr inkişaf etdirildi və bəzi müqavilələr imzalandı. AKP əvvəli Türkiyə-İran əlaqələrinə baxıldığında iki ölkə arasında 1979 İran İslam İnqilabını qədər böyük gərginliklərin yaşanmadığı görülməkdədir." Lakin 1979 İran İslam İnqilabı ilə əlaqələr də pozulmağa başlanmış. Xüsusilə, İranın rejimin ixracatı və PKK-ya dəstəyi ilə əlaqələri böyüdü. AKP əvvəli dövrdə əlaqələr uzun bir dövr problemsiz olmaqla birlikdə əlaqələrə zərər verən hadisələr də meydana gəlmişdir. 2000lərin başında başlayan Türkiyənin yeni Yaxın Şərq siyasətinə və qonşularla sıfır siyasətinə paralel olaraq Türkiyə-İran əlaqələri çox böyük bir yaxınlaşma müddətindən keçmişlərdir.

Əhməd Davudoğluyla birlikdə "Qonşularla sıfır problem" i əsas prinsipi olaraq qəbul edən yeni xarici siyasət anlayışı çərçivəsində Türkiyə, İran ilə yaxınlaşma prosesi içinə girmişdir. Hər iki ölkənin milli maraqları bu yaxınlaşmayı görmək zərurətini doğurdu. Digər tərəfdən Türkiyə, böyüyən iqtisadiyyatına yeni bazarlar tapmaq, enerji təhlükəsizliyini təmin etmək, PKK-nın bölgədə hərəkət sahəsini daraltma hədəfləri istiqamətində İran ilə əlaqələrinə əhəmiyyət verməkdədir.

Ancaq Ərəb Baharının Suriyaya təsirləri böyük bir maneə idi. İran, bölgədəki yeganə müttəfiqi olan Suriya rejiminin xalqına qarşı şiddət tətbiq etdiyi səbəbiylə Türkiyənin tənqid etdiyi səbəbiylə iki ölkə qarşı-qarşıya gəldi. **Təhlükəsizlik və iqtisadiyyat bu çərçivədə Təhlükəsizlik elementi, 2002-ci ildən sonra Türkiyə ilə İran arasındakı əlaqələri təyin edən iki əsas amil səbəbiylə Suriyanın ön sıralarından biri olmuşdur.**

2002-ci ildəki seçkilərdən Ərdoğanın siyasi qadağası səbəbindən namizədliyə qatılmamasından **dolayı Abdulla Gülün** prezidentliyində 58-ci hökumət quruldu. 58. Hökumət dövründə Ərdoğan, Konstitusiyada edilən dəyişiklik və seçkilərin yenilənməsi ilə millət vəkili seçildi. Bu inkişafı 58. Hökumətin istefası və Ərdoğanın sədrliyi altında 59. Hökumətin qurulması izlədi. 2001-ci il böhranından sonra hakimiyyətə gələn AKP hökuməti, ölkənin yoxsulluğuna müdaxilə etməkdən başqa bir şey seçməyə sahib deyildi.

Bu dövrdə iqtisadiyyatda da böyük irəliləyiş əldə etmişdir. Konstitusiya referendumu 12 Sentyabr 2010-cu il tarixində yeni islahatlar keçirildi. Ancaq bu dövrdə iqtisadi göstəricilərin geriyyə getməsi görüldü. Bu dövr 12 İyun 2011 seçkiləri ilə sona çatdı. Bu seçkilərdə AKP-nin səsələrində əhəmiyyətli bir artım var idi. Seçkilərin sonunda 61-ci hökumət, Ərdoğanın prezidentliyinə əsasən quruldu. Bu dövrdə hərbi-sivil münasibətlərində bir çox təcrübəli və mühüm müharibələr aparılıb. İqtisadi göstəricilər yaxşılaşdı. Ancaq xarici siyasətdə gərgin bir dönüş oldu. Ölkədə iqtisadiyyat sahəsində başladılan liberallaşma meyilləri, AKP dövründə də davam etdirilmişdir. Xarici siyasətdə qərbə yönəldilən siyasət izləndi.

Orta Şərqi iki böyük dövləti olan Türkiyə və İran sahib olduqları coğrafi və strateji mövqeləri səbəbindən tarixin hər dövründə əhəmiyyətli bir keçid nöqtəsi olmuşlardır. Şərq ilə Qərbi, Aralıq dənizi hövzəsiylə Hind okeanı, Rusiya, Orta Asiya və Qafqaz ilə isti dənizləri bir-birinə bağlayan bu ölkələr, hər dövrdə böyük güclərin diqqətini çəkmişdir. Türkiyə və İran əlaqələri, sərhəddə meydana gələn üsyanlar səbəbiylə bir müddət gərgin olmasına baxmayaraq hər iki tərəfin razılıq tutumları sayəsində həll tapmışdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. *İran-Türkiyə mədəni əlaqələrinin inkişafı zərurəti vurğulanıb* (2017), <http://azeri.sahartv.ir/news/d%C3%BCnya-i264364>

2. *Türkiyə-İran münasibətləri* (2015), <https://report.az/analitika/turkiye-i-ran-munasibeti-sifir-variantina-coxdan-basqa-reqemler-elave-edilib>

Türk dilində

3. Editör: Baskın, Oran , "Türk Dış Politikası" Kurtuluş savaşından bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar,CiltIII:2001-2012, ss132

4. Editör: Baskın, Oran , "Türk Dış Politikası" Kurtuluş savaşından bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar,CiltIII:2001-2012, ss132

5. MİSAFİR, Kalem : "Türkiye-İran İlişkilerinin Tarihsel Süreci", 25.02.2015, *Oğuzhan URAL Ahi Evran Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler*, <http://akademikperspektif.com/2015/02/25/turkiye-iran-iliskilerinin-tarihsel-sureci/>, (27.12.2017) 3,26

6. Doç. Dr. Gökhan, ÇETINSAYA: " Cumhuriyet Dönemi Türkiye-İran ilişkileri", Tarih Kitap, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=354876> , (10.10.2017)

7. Doç. Dr. ÇETINSAYA,Gökhan: "Milli Mücadileden Cumhuriyete Türk-İran İlişkileri", 1919-1925, <http://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/G%C3%B6khan-%C3%87ET%C4%B0NSAYA-Milli-M%C3%BCadeleden-Cumhuriyete-T%C3%BCrk-%C4%B0ran-%C4%B0li%C5%9Fkileri-1919-1925.pdf>,(11.10.2017)

8. ERDAL ,İbrahim: "Erken Cumhuriyet Dönemi(1920-1938) Büyükelçilik Raporlarında Trabzon-Tebriz Transit Yolu Projesi", Çanakkale araştırmaları Türk Yıllığı ,ss 50-58 https://www.academia.edu/34951533/Erken_Cumhuriyet_D%C3%B6nemi_1920-1938_B%C3%BCy%C3%BCkel%C3%A7ilik_Raporlar%C4%B1nda_Trabzon-Tebriz_Transit_Yolu_Projesi, (20.11.2017)

9..KAŞTAN,Yüksel: "Atatürk Dönemi Türkiye-İran Siyasi ve Ekonomik İlişkileri", ss 1783-1791 <http://www.ayk.gov.tr/wp->

<content/uploads/2015/01/KA%C5%9ETAN-Y%C3%BCksel-ATAT%C3%9CRK-D%C3%96NEM%C4%B0-T%C3%9CRK%C4%B0YE-%C4%B0RAN-S%C4%B0YAS%C4%B0-VE-EKONOM%C4%B0K-%C4%B0L%C4%B0%C5%9EK%C4%B0LER%C4%B0.pdf>(22.12.2017)

12,16,7,21,24

10. Doç. Dr. Gökhan, ÇETİNSAYA: " Cumhuriyet Dönemi Türkiye-İran ilişkileri", Tarih Kitap, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=354876> , (10.10.2017) 20,22,31,32,35,37

11. İbrahim, ERDAL: "Atatürk Dönemi (1923-1938) Türk- İran İlişkileri ve Sadabad Paktı" , <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/105843> , (23.12.2017)

12. Ali Aktaş: "2002 Sonrası Türkiye-İran İlişkileri", T.C.SELÇUK ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ ULUSLARARASI İLİŞKİLER BÖLÜMÜ, Lisans Bitirme Projesi, Danışman Yrd. Doç. Dr. Zerrin Savaşan, Hazırlayan , Ali Kemal AKTAŞ, KONYA-2017, ss10-13 https://www.academia.edu/34235051/2002_SONRASI_T%C3%9CRK%C4%B0YE_%C4%B0RAN_%C4%B0L%C4%B0%C5%9EK%C4%B0LER%C4%B0?auto=download, (20.10.2017)

13 URDAKURBAN, İsmail : "Devrim Sonrası İran Dış Politikası", T.C.SELÇUK ÜNİVERSİTESİ, Yüksek Lisans Tezi, Danışman Doç. Dr. Birol AKGÜN, KONYA 2007, ss33-35, <https://istihbaratsahasi.files.wordpress.com/2013/10/devrim-sonras-ran-d-politikas-1979-2005.pdf> (23.10.2017)

14. Doç. Dr. ÇETİNSAYA, Gökhan: "Cumhuriyet Dönemi Türkiye-İran İlişkileri", Türk Tarihi Araştırmaları, 25.08.2016, <http://www.altayli.net/cumhuriyet-donemi-turkiye-iran-iliskileri.html/3> , (21.10.2017)

15 MİSAFİR, Kalem : "*Türkiye- İran İlişkilerinde 1920-2000 Arası Dönem*", 29.12.2014, Eda EYİGÜN İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler, <http://akademikperspektif.com/2014/12/29/turkiye-iran-iliskilerinde-1920-2000-arasi-donem/> , (22.10.2017)

16. Sevim, Gozdem, Dogangil BİL KENT ÜNİVERSİTESİ, Analysing Turkish Foreign Policy under the AKP governments between 2002 and 2013: Is Turkey moving away from the European Union? http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.jeanmonnet.org.tr/Portals/0/scholars_database_thesis/sevim_gozdem_dogangil_tez.pdf

17. Türkiye'nin Girişimci ve İnsani Dış Politikası, <http://www.mfa.gov.tr/dis-politika-genel.tr.mfa> (11.11.2017)
18. YRD. DOÇ. DR. SARINAY YUSUF: " Atatürkten Günümüze Türk Dış Politikası Genel Bir Değerlendirme, Atatürk Araştırma Merkezi, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-48/aturkten-gunumuze-turk-dis-politikasi-hakkinda-genel-bir-degerlendirme> (20.01.2018)
- 19 Nilüfer Karacasulu, İrem Aşkar Karakır, "Iran-Turkey Relations in the 2000s: Pragmatic Rapprochement" , *EGE AKADEMİK BAKIŞ / EGE ACADEMIC REVIEW*, http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.onlinedergi.com/makaledosyaları/51/pdf2011_1_10.pdf
20. Türkiye'nin Dış Politikası, 06.01.2011, <http://www.yazangenclik.com/turkiyenin-dis-politikasi-1104>, (02.02.2018)
21. Türkiye ve Fasta Adalet ve Kalkınma Partisi, Editör, 07.10.2016, <http://www.tuicakademi.org/turkiye-fasta-adalet-kalkinma-partisi/> (30.01.2018)
22. Kalem , Misafir : "Türk Dış Politikasına Genel Bakış", *AKADEMİK PERSPEKTİF*, 06.08.2015, <http://akademikperspektif.com/2015/08/06/turk-dis-politikasina-genel-bakis/>
23. İnat, Kemal: "Türk Dış Politikası Yıllığı 2011" , SETA, 17.12.2012, <https://www.setav.org/turk-dis-politikasi-yilligi-2011/> , (03.03.2018)
24. https://www.academia.edu/3222002/2002_SONRASI_T%C3%9CRK_DI%C5%9E_POL%C4%B0T%C4%B0KASI_BA%C4%9ELAMINDA_T%C3%9CRK%C4%B0YE_%C4%B0RAN_%C4%B0L%C4%B0% C5%9EK%C4%B0LER%C4%B0N%C4%B0N_DE%C4%9EERLEND%C4%B0R%C4%B0LMES%C4%B0
25. Kemal İnat, Türkiye'nin İran Politikası 2011, http://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/oy2012_09_29.pdf 78
26. Fatma Sariaslan: " 2000-li Yıllarda Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri", http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu14makale/fatma_sariaslan.pdf
27. Artun Dinc: " Son Dönemde İran-Türkiye İlişkileri" 28.10.2010, <http://www.sorgulamazamani.com/tr/makale/politika-ve-yonetim/118/son-donemde-iran-turkiye-iliskileri/#.Wq0W9WrFLIW>
28. Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN Enstitü Müdürü, ULİSA ANALİZ, <http://ybu.edu.tr/yulisa/contents/files/Ads%C4%B1z%20ek%2000133.pdf>

29. Bayram Sinkaya: "Türkiye-İran siyasi ilişkilerinde son nokta", <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/turkiye-iran-siyasi-iliskilerinde-son-nokta>
30. Prof. Dr. Atilla Sandıklı "Türkiye-İran İlişkileri", Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi", 26.04.2016, <http://www.bilgesam.org/incele/2419/-turkiye-iran-iliskileri/#.Wrtnvi5ubIV>
31. Buray Küntay, İran-Türkiye ilişkileri, 29.08.2017, <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/burak-kuntay/iran-turkiye-iliskileri-40564338>
32. Filiz Cicioğlu, Aslı Büşra Bayraktar, Türkiye'nin İran Politikasında Sivil Toplum Kuruluşları: 1990'lara ve 2000'lere Dair Bir Değerlendirme, Bilgi(34), 2017 ;51=69, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/303985>, (01.02.2018)
33. 1979 İran Devrimi Sonrası Türkiye- İran İlişkileri, Siyasal Hayvan, 17.03.2015, <http://www.siyasalhayvan.com/turkiye-iran-iliskileri/>, (11.01.2017)
34. Mustafa, Aşık : "AK PARTİ DÖNEMİ TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ", USRC, <http://evsam.org/35-akp-donemi-turkiye-iran-iliskileri.html> (02.03.2018)
35. Məmmədli Nuran Natiq, "AKP hakimiyyəti dövründə Türkiyənin xarici siyasəti" MAGİSTR DİSSERTASIYASI, BAKI – 2015, <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/05/Nuran-Mammedli-dissertasiya.pdf>, (10.03.2018)
36. 2016-da Türkiyə, SETA, https://setav.org/assets/uploads/2017/01/2016Turkiye_rev.pdf, (10.01.2017)
37. <http://www.siyasalhayvan.com/turkiye-iran-iliskileri/>
38. <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/turkiye-iran-iliskileri-ve-suriye->
39. Burcu Kanbal, " Türkiye-İran ilişkilerinde Suriye faktörü", Uluslararası Politika Akademisi, 06.04.2012, s.1 <http://politikaakademisi.org/2012/04/06/turkiye-iran-iliskilerinde-suriye-faktoru/>
40. Doğan Ertuğrul, "Türkiye Dış Politikası için bir Test: Suriye Krizi, TESEV, s.28 http://teseiv.org.tr/wpcontent/uploads/2015/11/Turkiye_Dis_Politikasi_Icin_Bir_Test_Suriye_Krizi.pdf
41. Ceyhan Can Özcan: " İran ve Türkiye Turizm İlişkileri", İRAM, <https://iramcenter.org/iran-ve-turkiye-turizm-iliskileri/>

42.Soner Doğan, "Türkiye-İran ilişkilerinde Suriye faktörü :Risk üçgeninde istikrar arayış",İNSAMER, ss 1-4
<http://insamer.com/rsm/files/Turkiye%20Iran%20Iliskilerinde%20Suriye%20Faktoru.pdf>

43.Mustafa Aşık," Suriye Krizi ve Türkiye-İran İlişkileri", 2014, s.1
<http://www.evsam.org/asik/87-suriye-krizi-ve-turkiye-iran-iliskileri.html>

44. Zeytin Dalı Harekatı sonrası Türkiye, Rusya ve İran İlişkileri,Kriter, sayı 23, 02.04.2018,
<https://kriterdergi.com/dis-politika/zeytin-dali-harekati-sonrasi-turkiye-rusya-ve-iran-iliskileri>

45.Mehmet Ayaz: "Türkiye-İran ekonomik ilişkiler", 23.06.2016,
<https://www.paranomist.com/turkiye-iran-ekonomik-iliskileri.html>

46."Tehranda Açılan Türkiye Ticaret Merkezi ile İranla Ticaretde Yeni Dönem Başladı ["http://www.tim.org.tr/tr/basin-odasi-gundem-tahranda-acilan-turkiye-ticaret-merkezi-ile-iranla-ticarete-yeni-donem-basladi.html"](http://www.tim.org.tr/tr/basin-odasi-gundem-tahranda-acilan-turkiye-ticaret-merkezi-ile-iranla-ticarete-yeni-donem-basladi.html)

47."Türkiye ve İran milli para birimi kullanacak",04.10.2017,
<http://www.bik.gov.tr/turkiye-ve-iran-milli-para-birimi-kullanacak/>

48.Geçmişten günümüze Türkiye-İran ilişkileri, Dosya, 06.01.2014,
<http://www.aljazeera.com.tr/dosya/gecmisten-gunumuze-turkiye-iran-iliskileri>

İngilis dilinde

49.TURKISH-IRANIAN RELATIONS: WHEN OPPOSITES ATTRACT
http://www.esiweb.org/pdf/esi_turkey_tpq_vol7_no2_dmc.pdf_(15.10.2017)

50. ARON STEIN and PHILIPP C. BLEEK , Turkish-Iranian Relations: From "Friends with Benefits" to "It's Complicated"
http://file.insightturkey.com/Files/Pdf/insight_turkey_vol_14_no_4_2012_stein-bleek.pdf

51."Turkey and Iran: exchanging paths on Kurdistan Region" By [Hemen Abdulla](#) 15/1/2017<http://www.rudaw.net/english/opinion/15012017>

52. Dorian Jones, Türkiye-İran İlişkileri Yeniden Yumuşama Sinyalleri Veriyor, 17.10.2017,
<https://www.amerikaninsesi.com/a/turkiye-iran-iliskileri-yeniden-yumusama-sinyalleri-veriyor/4119256.html>

Summary

The thesis reviews some issues related to the relationships between two countries, bilateral advantages and threats on each stage and the future prospects of relationships as well.

Master degree thesis consists of introduction, chapter, conclusions and references, as well as resumes in Azerbaijani, English and Russian languages. The thesis reviews some issues related to the relationships between two countries, bilateral advantages and threats on each stage and the future prospects of relationships as well.

In the first chapter of the thesis the author considers historical, geographical features, political structure and foreign policy of Turkey and Iran, as well as their positions in international political arena. The review on general historical relationships between Turkey and Iran through the whole period before the establishment of Justice and Development Party(JDP) is provided; these periods have been compared and disclosed differences shown.

The second chapter of the thesis deals with the key aspects influencing Turkey-Iran relationships, great powers and international organizations affecting them within the system as well. Turkey-Iran relationships in the period of Justice and Development Party have been reviewed.

The relationships in various spheres after 2002 and their evaluation through political, economic, military and cultural prisms during JDP are considered in the third chapter of the thesis.

The thesis considers the relationships between two countries with great regional power. Iran-Turkey relationships are reviewed through divided periods; although these relationships were damaged from time to time, they have been constantly developing in the course of time.

Резюме

Ниже приведены отношения между двумя странами, исследованные с точки зрения каждого этапа взаимных возможностей и угроз, а также ответы на некоторые вопросы относительно будущего отношений.

Магистерская диссертация, введение, глава, заключение и список справочной литературы написаны на Русском и Английском языках. Ниже приведены отношения между двумя странами, исследованные с точки зрения каждого этапа взаимных возможностей и угроз, а также ответы на некоторые вопросы относительно будущего отношений.

В первой главе диссертации приведены особенности истории, географии, политической структуры внешней политики Турции и Ирана, и таким образом была получена возможность узнать обе страны в качестве действующих участников в международной системе. Была дана информация об исторических отношениях между Турцией и Ираном с древних времен до создания Партии Справедливости и Развития, эти отношения были сравнены и показаны различия.

Во второй части диссертации были затронуты основные факторы, влияющие на турецко-иранские отношения, а также силы и международные организации, которые повлияли на эту связь внутри системы. Было уделено внимание отношениям между Турцией и Ираном во времена Партии Справедливости и Развития.

В третьей главе диссертации были выделены отношения в разных областях в период с 2002 года, а отношения периода АКП оценивались с политической, экономической, военной и культурной точек зрения.

В этом случае, когда отношения между двумя странами, такими как Иран и Турция, обладающими потенциалом региональной власти, развивались на протяжении разных периодов, хотя в определенные времена ухудшались, но постепенно смогли улучшиться.

Magistrant Aysel Hüsüzadə Əkbər qızının Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya üzrə yazdığı “Ədalət və İnkişaf partiyası dövründə Türkiyənin İran siyasəti” mövzusunda dissertasiya işinin

REFERATI

Mövzunun aktuallığı: Ədalət və İnkişaf Partiyası yalnız müəyyən bir kimliyə ilişib qalmaq yerinə daha çox Türkiyənin təsirli olacağı kimliyi bölgəyə görə dəyişdirməklə pragmatik bir çoxşahəlilik önə çıxardır. Türkiyə xarici siyasətinin gedərək genişlənən üfüqləri, ölkənin global ölçüdə bütün inkişafı izləməsinə və artan imkanları ölçüsündə problemlərin həllinə iştirakçı olmasını tələb edir. Türkiyə bir tərəfdən qonşu və bölgə ölkələri ilə əlaqələri inkişaf etdirib yeni coğrafiyalara açılaraq beynəlxalq təşkilat və platformlardakı profilini yüksəldərkən, mövcud strateji əlaqələrini dərinləşdirmək və xarici siyasəti baxımından əhəmiyyət daşıyan bütün aktorlarla dialoqu inkişaf etdirməyə səy göstərir. Türkiyədə Ədalət və İnkişaf Partiyası hakimiyyətə gəldikdən sonra istər qonşu və region dövlətləri, istərsə də fəvqə və maraq duyduğu ölkələrlə münasibətlərin normallaşmasına çalışmışdır. Türkiyə və İran arasındakı əlaqələr əməkdaşlıq və rəqabət perspektivlərinə görə dəyərləndirilə bilər. Bu çərçivədə əlaqələr beynəlxalq sistemin, regional vəziyyətin seyrinə görə şəkillənir. İki ölkə arasında xüsusilə yaxın dövrdə siyasi münasibətlər rəqabətli və etibarsız bir ölçüdə, iqtisadi əlaqələr isə, beynəlxalq siyasi və iqtisadi inkişaflarla birlikdə əməkdaşlıq istiqamətində əməkdaşlıq baş vermişdir. İki ölkə arasında siyasi-iqtisadi-mədəni yaxınlaşma və rəqabət yerinə əməkdaşlıq etmələri başda Orta Şərq olmaqla regional məsələlərin həllində bir açar hesab edilə bilər.

Türkiyə və İran arasında illərdə yaşanan uğursuzluqlar və böhranlara baxmayaraq, Türkiyədə iqtidara gələn Ədalət və İnkişaf Partiyası dövründə, iki ölkə arasındakı əlaqələr dərinləşdi. İki qonşu ölkə olaraq İran-Türkiyə arasındakı əlaqə və qarşılıqlı təsirin forma və xarakteri, iki ölkənin milli təhlükəsizliyinə, siyasi və iqtisadi inkişaf prosesinə təsirli olacağı baxımından əhəmiyyətli bir

dəyişən olaraq qiymətləndirilə bilər. iki ölkə ümumi maraqları naminə sülh və sabitlik sahələrində bir-birləri ilə əməkdaşlıq etmək potensialına malikdir.

Beynəlxalq əlaqələrdə, diplomatiyanın tələbi olaraq, hər bir ölkə öz milli maraqlarına uyğun digər ölkələrlə münasibətləri inkişaf etdirir. Bu məzmununda Türkiyə və İranın həm ortaq, həm də zidd düşən çıxar sahələrinə sahib olduqları deyilə bilər. Coğrafi mövqe etibarilə Türkiyə, İranın qərbə və İran da, Türkiyənin şərqə açılan qapısı olaraq xarakterizə edilə bilər.

Çağdaş şərtlərdə bir ölkənin inkişafı və beynəlxalq arenada güclü mövqeyə gələ bilməsi, o ölkənin qonşularının da inkişaf prosesinə ya da ən azından sabit bir nizama sahib olması şərtinə bağlı olduğu açıqdır. Bu çərçivədə, bölgənin etibarlı və sabitliyinin qorunması hər iki ölkə üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Tarixi və sosial-iqtisadi səbəblərlə İranın aşması lazım olan maneələr Türkiyənin önündəki maneələrə görə çətin olmuşdur. İran və Türkiyənin güclü dövlət ənənəsinə sahib olmaları digər dövlətlər tərəfindən sömürülmələrinə də maneə olmuşdur.

Tədqiqat işinin predmet və obyekt: Tədqiqatın obyektini Türkiyənin AKP hakimiyyəti dövründə Türkiyənin əməkdaşlıq etdiyi, münasibətlərini normallaşdırdığı İran ilə qarşılıqlı əlaqənin təhlili, yaranması tarixi və keçdiyi inkişaf yolu təşkil edir. Əlaqələrin **təhlili** dedikdə, İran ilə əməkdaşlığın tarixin müxtəlif dövrlərindəki mərhələləri və Ədalət və İnkişaf Partiyasının hakimiyyətə gəlməsindən sonrakı vəziyyət, onun keçdiyi inkişaf dövrü, əməkdaşlığın perspektivləri, əldə olunan müqavilə və sazişlər, keçirilən konfransların nəticələri, onların şərhə və s. başa düşülür.

Tədqiqat işinin predmetini Türkiyə və İran, Yaxın Şərq ölkələri və dünyanın iri dövlətləri sayılan ABŞ, Rusiya,ilə arasındakı əlaqələrin əhəmiyyətinin, bu münasibətlərin nəticəsi olaraq əldə olunan uğurların rolunun təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi Türkiyənin xarici siyasətində həm Ədalət və İnkişaf Partiyasından əvvəl,həm də sonra İranın yerini müəyyən etmək, Ədalət və İnkişaf Partiyası hakimiyyətinin Yaxın Şərq siyasətini tədqiq etmək, Ədalət və İnkişaf Partiyası hakimiyyəti dövründə

Türkiyənin İranla münasibətini araşdırmaq, bu əlaqənin səciyyəvi cəhətini fərqləndirmək, onun əhəmiyyətini və rolunu göstərməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

-İrənın Türkiyənin strateji müttəfiqi kimi xarici siyasətində yerini müəyyən etmək;

-XXI əsrin əvvəllərində Türkiyə-İrən münasibətini araşdırmaq;

-Türkiyə və ərəb dünyası əlaqələrini nəzərdən keçirmək;

-İrənın Türkiyənin xarici siyasətində mühüm prioritet kimi rolunu araşdırmaq;

-Ədalət və İnkişaf Partiyası dövrün xarici siyasətində Türkiyə-İrən münasibətlərini şərh etmək;

-Bu münasibətlərin inkişaf xəttini araşdırmaq;

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları: Araşdırma zamanı mövzuyla birbaşa əlaqədar kitablardan, jurnallarda nəşr olunan məqalələrdən və internet qaynaqlarından istifadə edilmişdir. Qeyd edildiyi kimi, üstünlük verilən resursların mümkün qədər əsas birinci resurslar olduğuna üstünlük verilmişdir. İnternet resursları olaraq ümumiyyətlə xarici siyasət qurumlarının rəsmi səhifələrində yer alan məlumatlar, akademik işlərin iştirak etdiyi səhifələrə üstünlük edilmişdir. Araşdırma mövzusu Türkiyənin xarici siyasətiylə əlaqəli olduğundan daha çox türk qaynaqları istifadə edilmişdir. Bunun yanında işin obyektivliyi adına ingilis, qaynaqlarına da yer verilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya işinin elmi yeniliyi iki ölkə arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin araşdırılması, təhlillər apararaq bu münasibətləri bütün aspektlərdən dəyərləndirilməsi və beləcə müəyyən nəticələr əldə etmiş olmasıdır. Qeyd edək ki, bu işin yazılması Türkiyə və İrən arasındakı münasibətlərin nəzəri qiymətləndirilməsindən, real-praktik fəaliyyətə doğru istiqamətləndirilməsi, mövcud əlaqə və perspektivləri də bu baxımdan dəyərləndirilməsidir. Dissertasiya işi müasir dövrdə ölkələrin inkişaf etməsi onlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı və möhkəmləndirilməsi nəticəsində mümkün olduğunun öyrənilməsinə imkan verir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: Dissertasiya işi praktik cəhətdən siyasi fakültələrin tələbələrinin istifadə edəcəyi bir mənbədir. Tədqiqat işi eyni zamanda gələcəkdə bu sahədə yazılacaq işlər üçün də faydalı mənbə sayıla bilər.

Tədqiqatın struktur quruluşu: Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 94 səhifədir.

Dissertasiya işinin girişində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun predmeti və obyektı verilir, məqsədi və vəzifələri qeyd olunur və praktiki əhəmiyyəti verilir. Dissertasiyanın birinci fəslində Türkiyə və İranın arasında tarixi, coğrafiyası, siyasi quruluşu və xarici siyasəti kimi xüsusiyyətləri verildi və bu sayədə beynəlxalq sistemdə oyunçu olaraq hər iki ölkəni tanıma fərsəti tutdu. Türkiyə-İran arasında qədim dövrdən Ədalət və İnkişaf Partiyasının yaranmasına qədər olan dövrə qədər olan ümumi tarixi münasibətlər haqqında məlumat verildi və onlar müqayisə edilmiş və ortaya çıxan fərqlər göstərildi.

Dissertasiyanın ikinci hissəsində isə Türkiyə-İran əlaqələrinə təsir edən əsas amillərə və bu əlaqəyə sistem içərisində təsir edən böyük güclərə və beynəlxalq təşkilatlara toxunuldu. Ədalət və İnkişaf Partiyası dövründə Türkiyə-İran arasındakı münasibətlərə yer verildi.

Dissertasiyanın üçüncü fəslində isə, 2002-ci ildən sonrakı olan dövrdə müxtəlif sahədəki münasibətlər qeyd olunmuş və AKP dövrü münasibətləri siyasi, iqtisadi, hərbi və mədəni baxımdan qiymətləndirildi.

İran və Türkiyə kimi regional güc potensialına sahib iki ölkənin əlaqələrinin qeyd edildiyi bu işdə, dövrlərə ayrılaraq işlənən İran-Türkiyə münasibətləri, müxtəlif zamanlarda pisləşmiş olsa belə zamanla təmkinli bir səviyyədə irəliləmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda nəticə verilmiş, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı təqdim edilmişdir.

